

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

«Το Ελληνικό Δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974»

Σαργιώτης Στέφανος - Ραφαήλ

Κόρινθος, Ιανουάριος 2023

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Studies and International Relations

Master Program in
«Governance and Public Policies»

“The Greek Referendum on December 8, 1974”

Sargiotis Stefanos - Rafail

Corinth, January 2023

“Αφιερωμένο στην αγαπημένη μου οικογένεια και την Ευγενία.”

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω εκ βάθους καρδιάς τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Κλάψη Αντώνη, για την επιστημονική του καθοδήγηση, την επιμονή και το αμείωτο ενδιαφέρον του καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της.

Επίσης, με την ολοκλήρωση της διπλωματικής εργασίας, στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές» του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες που μας εφοδίασαν με πολύτιμες γνώσεις και εργαλεία για να ανταπεξέλθουμε στα επόμενα επαγγελματικά και ακαδημαϊκά μας βήματα.

Τέλος, θα ήθελα εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου και τους φίλους μου για την κατανόηση και τη ψυχολογική και ηθική υποστήριξή τους καθ' όλη τη διάρκεια του πονήματος μου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη του/ης συγγραφέα/ως και ο/η επιβλέπων/ουσα, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Ο δηλών

Σαργιώτης Στέφανος - Ραφαήλ

Το Ελληνικό Δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974

Σημαντικοί Όροι: δημοψήφισμα, «Βασιλευόμενη Δημοκρατία», «Αβασίλευτος Δημοκρατία» «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας», συνταγματική αναθεώρηση, μεταβατική περίοδος.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία αφορά στο ελληνικό δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974 για το πολιτειακό ζήτημα. Οι Έλληνες ψηφοφόροι κλήθηκαν να προσέλθουν στις εκλογικές κάλπες, προκειμένου να επιλέξουν τη μορφή του πολιτεύματος, ψηφίζοντας είτε υπέρ της «Βασιλευομένης» είτε υπέρ της «Αβασίλευτου Δημοκρατίας». Είχε προηγηθεί η κατάργηση της Μοναρχίας στην Ελλάδα από τη Χούντα των Συνταγματαρχών, την 1^η Ιουνίου 1973 και η εγκαθίδρυση της Προεδρικής Δημοκρατίας. Ωστόσο, το δημοψήφισμα που ακολούθησε τον Ιούλιο του ίδιου έτους, προς έγκριση της πολιτειακής αλλαγής, δεν αναγνωρίστηκε από κανένα κόμμα, με αποτέλεσμα τη δέσμευση προς διενέργεια άλλου, όταν θα αποκαθίστατο η δημοκρατία. Αμέσως μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, σχηματίστηκε «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας», με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή να αναλαμβάνει τον πρωθυπουργικό θώκο. Ο ίδιος, αφού προέβη στις απαραίτητες νομοθετικές και συνταγματικές ρυθμίσεις, διακήρυξε βουλευτικές εκλογές, στις οποίες το κόμμα του, αυτό της Νέας Δημοκρατίας κατέκτησε τις περισσότερες βουλευτικές έδρες. Εν συνεχεία, προκηρύχθηκε το δημοψήφισμα για το Πολιτειακό, μέσα σε ένα κλίμα ευφορίας εν συγκρίσει με τη δίνη των προηγούμενων δικτατορικών χρόνων. Πρόκειται για μία ολοκληρωτική μετάβαση, προς τη δημοκρατική θεμελίωση που πραγματοποιήθηκε με σταθερά βήματα και καθοριστικούς χειρισμούς των τότε πολιτικών προσώπων.

The Greek Referendum on the 8th of December 1974

Keywords: referendum, Constitutional monarchy, “Parliamentary republic”, “Government of National Unity”, constitutional revision, transitional period.

Abstract

The present thesis concerns the Greek referendum of 8 December 1974 on the constitutional question. The Greek voters were asked to go to the polls to choose the form of the constitution, voting either for the "Constitutional monarchy" or for the "Parliamentary republic". This was preceded by the abolition of Monarchy in Greece by the Military Junta on 1 June 1973 and the establishment of Presidential Democracy. However, the referendum that followed in July of that year to approve the constitutional change was not recognized by any party, resulting in a commitment to hold another one when democracy was restored. Immediately after the fall of the dictatorial regime, a "Government of National Unity" was formed, with Konstantinos Karamanlis assuming the post of Prime Minister. After making the necessary legislative and constitutional adjustments, he called parliamentary elections, in which his party, Nea Dimokratia, won the most parliamentary seats. Subsequently, the referendum on the State Constitution was called, in a climate of euphoria compared to the whirlwind of the previous dictatorial years. This was a complete transition towards a democratic foundation, which was carried out with steady steps and decisive manipulation by the political figures of the time.

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ABSTRACT

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η πορεία προς τη μεταπολίτευση	3
2. Η κατάρρευση και η επιστροφή Καραμανλή	6
3. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και τα πρώτα μέτρα	8
4. Βουλευτικές εκλογές 1974	12
5. Το δημοψήφισμα για το πολιτειακό	14
5.1 Προηγούμενα δημοψηφίσματα	14
5.2 Το πολιτικό περιβάλλον και η διενέργεια του δημοψηφίσματος	17
5.2.1 Ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης	17
5.2.2 Η ουδετερότητα του Καραμανλή	19
5.2.3 Η αντιμοναρχική πλευρά.....	21
5.2.4 Το δημοψήφισμα	25
5.3 Το αποτέλεσμα και οι αντιδράσεις.....	27
5.3.1 Η ανάλυση του αποτελέσματος.....	27
5.3.2 Οι αντιδράσεις των πολιτικών παραγόντων	29
5.3.3 Μετά το δημοψήφισμα.....	31
6. Επίλογος και συμπεράσματα.....	33

Εισαγωγή

Στις 8 Δεκεμβρίου του 1974 θα διεξαχθεί δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος της Ελλάδας. Το εκλογικό σώμα κλήθηκε να επιλέξει μεταξύ της βασιλευομένης και της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η έναρξη της πορείας όμως με αυτή την κατάληξη φαίνεται να βρίσκεται ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Περίοδος πολιτικά τεταμένη με τις παρεμβάσεις του θρόνου στην πολιτική ζωή του τόπου να έχουν ήδη ξεκινήσει πριν την ανάληψη των καθηκόντων από τον Κωνσταντίνο Β΄.

Η άρνηση του Κωνσταντίνου να δεχθεί ουσιαστικά τις επιλογές του Πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου που απολάμβανε της εμπιστοσύνης του 52,74% του εκλογικού σώματος σύμφωνα με τις εκλογές του 1964 θα αποτελέσει την θρυαλλίδα των μετέπειτα εξελίξεων. Την προετοιμασία των φιλοβασιλικών υψηλόβαθμων αξιωματικών με επικεφαλής τον Γρ. Σπαντιδάκη αρχηγό του ΓΕΣ για την κατάλυση του πολιτεύματος θα “προλάβει” η κίνηση των χαμηλόβαθμων αξιωματικών της 21ης Απριλίου.

Ο Κωνσταντίνος, νομιμοποιώντας το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου δεν θα απολέσει μόνο τις όποιες εξουσίες του αλλά θα επιταχύνει ουσιαστικά τις εξελίξεις για το μέλλον της βασιλείας στην Ελλάδα, καταλήγοντας αρχικά στο δημοψήφισμα του 1973 που θα διοργανώσει η δικτατορία των συνταγματαρχών και έπειτα σε αυτό του 1974 υπό ομαλές πλέον δημοκρατικές συνθήκες.

Στην πρώτη ενότητα θα επιχειρηθεί μια σύντομη ιστορική αναδρομή με τα γεγονότα αυτά που θα οδηγήσουν στον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας και την προκήρυξη για το δημοψήφισμα του 1974 ενώ ακολούθως στη δεύτερη ενότητα θα αναλυθεί το πολιτικό κλίμα της εποχής, και η προετοιμασία για τη διενέργεια αυτού.. Τέλος, στην τρίτη ενότητα θα ακολουθήσει η ανάλυση του αποτελέσματος στις εκλογικές περιφέρειες της χώρας καθώς και η αποτίμηση με τις αντιδράσεις που αυτό επέφερε.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την συγγραφή της παρούσας εργασίας ήταν η βιβλιογραφική ανασκόπηση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε ενδελεχής έρευνα μέσω της ανάλυσης των πολιτικών συνθηκών της χώρας, ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, καθώς και της ανάλογης αρθρογραφίας. Πληροφορίες επί του θέματος αντλήθηκαν επίσης από

επίσημα έγγραφα και ιστοσελίδες της Ελληνικής Κυβέρνησης καθώς και από τη σχετική αρθρογραφία του ελληνικού τύπου της εποχής αλλά και νεότερων αναρτήσεων σε ειδησεογραφικές ιστοσελίδες του διαδικτύου. Η μελέτη και ανάλυση όλων των παραπάνω, οδήγησε στη διαμόρφωση της παρούσας εργασίας καθώς και στην εξαγωγή των σχετικών συμπερασμάτων στο τέλος αυτής.

1. Η πορεία προς τη μεταπολίτευση

Την 13^η Δεκεμβρίου του 1967, ο Κωνσταντίνος, συνοδευόμενος από βασιλικά μέλη και τον τότε πρωθυπουργό και πρώην εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνο Κόλλια θα επιχειρήσει αντικίνημα με σκοπό την ανατροπή της στρατιωτικής δικτατορίας. Η ελλιπής οργάνωση καθώς και η σχετική πληροφόρηση των συνταγματαρχών θα έχει ως αποτέλεσμα την αποτυχία του αντικινήματος και τη διαφυγή στο εξωτερικό των κινηματιών, και συγκεκριμένα στη Ρώμη, γεγονός που έμελλε να σηματοδοτήσει εκτός από την περαιτέρω παγίωση του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου ουσιαστικά και το τέλος της βασιλικής δυναστείας στην Ελλάδα.

Αμέσως μετά το αντικίνημα της 13^{ης} Δεκεμβρίου, θα σχηματιστεί η λεγόμενη “Κυβέρνηση Παπαδόπουλου” ή αλλιώς η αυτό-ονομαζόμενη “Εθνική Επαναστατική Κυβέρνηση”, η οποία ήταν και η μακροβιότερη, αφού διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι την 8^η Οκτωβρίου 1973. Το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής δύναμης συγκεντρώθηκε στο πρόσωπό του Γεωργίου Παπαδόπουλου, γεγονός που αποσαφήνισε πως η εξουσία της χώρας είχε προσωποπαγή χαρακτήρα. Παράλληλα, ο Παπαδόπουλος είχε φροντίσει να απομακρύνει τους συνεργάτες του από το στράτευμα, χρησιμοποιώντας ως αντιπαροχή πολιτικές θέσεις, γεγονός που δυσανεχτούσε αρκετούς αξιωματικούς, καθώς επικρατούσε ένα πνεύμα ευνοιοκρατίας και διαπιστωνόταν η διαφθορά του καθεστώτος. Το γεγονός αυτό θα οδηγήσει γρήγορα πολλούς χαμηλόβαθμους αξιωματικούς να συσπειρωθούν περαιτέρω γύρω από τον ταξίαρχο Δημήτριο Ιωαννίδη.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, εκδηλωνόταν συνάμα μία έντονη κοινωνική αποδοκιμασία του καθεστώτος. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν η φοιτητική κατάληψη της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 22 Φεβρουαρίου 1973, όσο και οι μαζικές αντιδικτατορικές συγκεντρώσεις. Καταλυτική όμως για τα γεγονότα που εξετάζουμε ήταν επίσης η δράση του «Κινήματος του Ναυτικού», στις 23 Μαΐου του 1973, το οποίο συνιστούσε μία στασιαστική προσπάθεια ανατροπής του δικτατορικού καθεστώτος από αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού.

Ο Παπαδόπουλος, θεωρώντας υποκινητή του εγχειρήματος τον Κωνσταντίνο, ανακοίνωσε την 1^η Ιουνίου την κατάργηση του μοναρχικού πολιτεύματος και την εγκαθίδρυση της Αβασίλευτης Προεδρικής Δημοκρατίας, με την ανάληψη του

αξιώματος του Προέδρου της Δημοκρατίας από τον ίδιο. Θα εξαγγείλει μάλιστα τη διενέργεια δημοψηφίσματος στις 29 Ιουλίου, με σκοπό την έγκριση της πολιτειακής μεταβολής, το αποτέλεσμα του οποίου ήταν υπέρ αυτής.

Το καλοκαίρι του 1973 ο Παπαδόπουλος, αναγνωρίζοντας την πολιτική αδυναμία του καθεστώτος, αποφάσισε να αναθέσει την πρωθυπουργία και το έργο της μετάβασης στην πολιτική ομαλότητα στον διατελέσαντα Υπουργό Συντονισμού Σπύρο Μαρκεζίνη. Εντωμεταξύ, η διεθνής οικονομική κρίση (1972-1973), που δημιούργησε έντονο πληθωρισμό και ανέτρεψε το θετικό ισοζύγιο των πληρωμών, δυσχέραινε την ελληνική οικονομία, διογκώνοντας την ήδη επιβαρυνόμενη οικονομική κατάσταση της χώρας. Παράλληλα, οι αντιδικτατορικές εκδηλώσεις δεν έπαυσαν, με κορυφαία κίνηση αντίδρασης την εξέγερση του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1973, η οποία κατεστάλη με αιματηρό τρόπο. Μέσα στο γενικότερο αυτό κλίμα δυσαρέσκειας και οικονομικής καχεξίας, την 25^η Νοεμβρίου 1973, ο Ιωαννίδης,¹ με τη συνεργασία της 1^{ης} στρατιάς του αντιστράτηγου Φαίδωνος Γκιζίκη, θα ανατρέψει πραξικοπηματικά τον Παπαδόπουλο.²

Πρόεδρος θα ορκιστεί ο Φαίδων Γκιζίκης και ως Πρωθυπουργός ο διατελέσας Υπουργός Οικονομικών Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος. Ο Ιωαννίδης, ο «αόρατος δικτάτωρ», όπως χαρακτηρίστηκε, δεν ανέλαβε κάποιο πολιτικό αξίωμα, παρά δρούσε παρασκηνιακά με διακηρυγμένο στόχο του τον απόλυτο έλεγχο της πολιτικής ζωής από τον στρατό. Στο μεταξύ το διεθνές στήριγμα της δικτατορίας -υπό τον έλεγχο του Ιωαννίδη πλέον- θα παραμένουν οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

Στις 15 Ιουλίου του 1974, η Εθνική φρουρά της Κύπρου και η οργάνωση Ε.Ο.Κ.Α. Β'³ θα προχωρήσουν σε πραξικοπηματική ενέργεια, με την οποία θα ανατραπεί, πρόσκαιρα, ο Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας, αρχιεπίσκοπος Μακάριος τοποθετώντας αντ'αυτού τον Νίκο Σαμψών.⁴ Η Τουρκία με το πρόσχημα της εγγυήτριας δύναμης της ανεξαρτησίας της Κυπριακής Δημοκρατίας, στις 20 Ιουλίου θα αποβιβάσει στρατό σε αυτή.⁵ Με την επιχείρηση «Αττίλας Ι», εντός τριών

¹ Βλ. Atkin, Biddiss & Tallett (2011), *The Wiley-Blackwell Dictionary of Modern European History Since 1789*, σελ. 184.

² Για την παραπάνω ιστορική αναδρομή, βλ. *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 14, σσ. 206-219.

³ Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγονιστών.

⁴ Βλ. Allcock (1992). *Border and territorial disputes*, σελ. 55.

⁵ Βλ. Kassimeris (2008), «Greek Response to the Cyprus Invasion», στο *Small Wars and Insurgencies* 19, σσ. 256-273, όπου σημειώνεται πως η Τουρκία για την αποβίβαση στρατού στο νησί, επικαλέστηκε το άρθρο 4 της Συνθήκης των Εγγυήσεων (Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου), με την οποία τερματίστηκε η βρετανική κυριαρχία στην Κύπρο και ιδρύθηκε το ανεξάρτητο Κυπριακό κράτος.

ημερών, οι τουρκικές δυνάμεις θα καταλάβουν το 3% του βόρειου τμήματος του νησιού, και συγκεκριμένα την Κερύνεια και την περιοχή πέριξ αυτής.⁶

Η τουρκική εισβολή θα αιφνιδιάσει τη Χούντα και τους ανθρώπους της στην Ελλάδα, οι οποίοι αδυνατούσαν να αντιδράσουν, κηρύσσοντας την 20^η Ιουλίου γενική επιστράτευση. Η εικόνα της πολιτικής αποσύνθεσης θα είναι γενικευμένη. Ορισμένα μέλη της χουντικής διακυβέρνησης θα εγκαταλείψουν τις θέσεις τους, δίχως καν να υποβάλουν επισήμως την παραίτηση τους. Χαρακτηριστικά αναφέρονται ο Πρωθυπουργός Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος, καθώς και ο Υπουργός Βιομηχανίας, Κωνσταντίνος Κυπραίος. Κατόπιν, θα αποχωρήσουν και άλλοι υπουργοί και υφυπουργοί, με την κυβέρνηση ουσιαστικά να αποσυντίθεται.⁷ Με αποδιαρθρωμένη την κυβερνητική ηγεσία οι εναπομείναντες αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων θα αναζητήσουν τη λύση προκειμένου να εξέλθουν από την αδιέξοδη κατάσταση.

Η ιστορική πρωτοκαθεδρία του Στρατού, εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης, ανατρέπεται, με αποτέλεσμα να κλονιστεί συθέμελα το προπύργιο της δικτατορίας.⁸ Η εμπλοκή των μελών της Χούντας στην καταστροφική διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής, με την πραξικοπηματική ενέργεια κατά του Μακαρίου, και την κρίση της ακόλουθης τουρκικής εισβολής, ανέτρεπε και τη στοιχειωδέστερη ιδεολογική δικαίωση του στρατού. Παράλληλα, αυξανόταν ο φόβος μίας ενδεχόμενης γενικευμένης πολεμικής σύρραξης της Ελλάδας με την Τουρκία με το υπουργικό συμβούλιο να συνεδριάζει το πρωί της 23^{ης} Ιουλίου 1974.

⁶ Η κατάληψη των εδαφών του νησιού συνεχίστηκε αργότερα με την επιχείρηση «Αττίλας II». Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. Κλάνης (2021), *1974 Μεταπολίτευση*, σσ. 106-128, 154-182.

⁷ Βλ. Κλάνης (2021), *ό.π.*, σσ. 130-131.

⁸ Βλ. Χαραλάμπης (1985), *Στρατός και Πολιτική Εξουσία, η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, σελ. 330.

2. Η κατάρρευση και η επιστροφή Καραμανλή

Κατά την προσπάθεια αντιμετώπισης της κρισιμότητας της κατάστασης, η ανώτατη ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων, ο στρατηγός Ανδρέας Γαλατσάνος, ο ναύαρχος Πέτρος Αραπάκης και ο πτέραρχος Αλέξανδρος Παπανικολάου με επικεφαλής τον αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων αρχιστράτηγο Γρηγόριο Μπονάνο θα αιτηθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Φαίδωνα Γκιζίκη, την ανάθεση της ηγεσίας σε πολιτικά πρόσωπα.⁹ Ο Ιωαννίδης, στην πρόταση περί πρόσκλησης επιφανών πολιτικών για την ανάληψη της αρχηγίας, θα εκφράσει τη διαφωνία του και θα αποχωρήσει. Παρόλο που διαβεβαίωσε πως δεν θα αντιδρούσε στην υλοποίηση οποιασδήποτε απόφασης, η αντίδρασή του αποτύπωνε την απογοήτευσή του αναφορικά με τη διάλυση της δικτατορίας και την κατάπτωση του ιδίου.¹⁰

Το μεσημέρι της ίδιας ημέρας θα συγκληθεί σύσκεψη στο γραφείο του Γκιζίκη, στο κτίριο της Βουλής, όπου συζητήθηκε η πρόταση περί μετασχηματισμού της πολιτικής διακυβέρνησης, με απώτερο σκοπό τη μετάβαση σε δημοκρατικό καθεστώς.¹¹ Στην εν λόγω συνέλευση, πέραν των στρατιωτικών αρχηγών συμμετείχαν και πολιτικά πρόσωπα, που είχαν διατελέσει κατά το παρελθόν πρωθυπουργοί ή υπουργοί, όπως ο Σπύρος Μαρκεζίνης. Μάλιστα, δύο εκ των συμμετεχόντων, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Γεώργιος Μαύρος ήταν αρχηγοί των δύο μεγαλύτερων προδικτατορικών κομμάτων. Ο μεν πρώτος ήταν αρχηγός της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.) και ο δε δεύτερος διαδέχτηκε τον Γεώργιο Παπανδρέου στην ηγεσία της Ένωσης Κεντρώων. Η προταθείσα λύση περί σχηματισμού πολιτικής κυβέρνησης έγινε ομόφωνα αποδεκτή από τους συμμετέχοντες.¹² Μια τέτοια μεταβατική κυβέρνηση θα επιλαμβανόταν των τρεχόντων εθνικών ζητημάτων που έχρηζαν άμεσης αντιμετώπισης. Η ανάγκη, ωστόσο, εξεύρεσης ουσιαστικής πολιτικής λύσης, που θα διαπνεόταν από δημοκρατικό πνεύμα, ήταν κάτι περισσότερο από κατεπείγουσα.¹³

⁹ Βλ. αναλυτικά, Κασιμάτης (2005), *Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, σελ. 22.

¹⁰ Βλ. Κλάνης (2021), *ό.π.*, σ. 132.

¹¹ Το ζήτημα της μεταπολίτευσης είχε ήδη τεθεί από τον πρωτεργάτη του πραξικοπήματος του 1967, τον Μακαρέζο, σε υπόμνημά του προς Γκιζίκη-Ιωαννίδη και επανήλθε στο προσκήνιο, τη δεδομένη φορά από τον στρατηγό Ντάβο του Γ' Σώματος Στρατού, που πρότεινε την επάνοδο του έκπτωτου βασιλιά και του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Βλ. Ψυχάρη (1975), *Τα Παρασκήνια της Αλλαγής*, σσ. 261-263.

¹² Κλήθηκαν οι ακόλουθοι: Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Γεώργιος Μαύρος, Ευάγγελος Αβέρωφ, Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Σπύρος Μαρκεζίνης, Στέφανος Στεφανόπουλος, Πέτρος Γαρουφαλιάς και Ξενοφών Ζολώτας. Αναλυτικότερα, βλ. Κασιμάτη (2005), *ό.π.*, σελ. 25.

¹³ Για τη γενικότερη αίσθηση «κενού» στην εξουσία, βλ. Μαρκεζίνης (1979), *ό.π.*, σελ. 569, καθώς και Ράλλη (1990), *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις 1950-1989*, σελ. 175.

Αρχικά, η θέση της πρωθυπουργίας αποφασίστηκε να δοθεί στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο,¹⁴ με Αντιπρόεδρο και Υπουργό Εξωτερικών, τον Γεώργιο Μαύρο. Άλλωστε, η πολιτική λύση Κανελλόπουλου και Μαύρου θα έδινε την εικόνα της ειρηνικής συμπόρευσης των δύο ισχυρότερων προδικτατορικών κομμάτων.¹⁵ Ωστόσο, η αρχική απόφαση ματαιώθηκε, μιας και αποφασίστηκε να κληθεί αυθημερόν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, προκειμένου να αναλάβει τα ηνία της εξουσίας.¹⁶ Η λύση Καραμανλή δόθηκε από τον Ευάγγελο Αβέρωφ, με την παράλληλη υποστήριξη των Αραπάκη και Παπανικολάου, οι οποίοι διετέλεσαν αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων και είχαν τη μικρότερη ανάμειξη με το δικτατορικό καθεστώς.¹⁷ Στο πρόσωπό του Καραμανλή σχηματιζόταν το προφίλ εκείνου του ηγέτη, που ναι μεν θα εγγυόταν την «τομή» με το δικτατορικό παρελθόν, ικανοποιώντας το λαϊκό αίσθημα, από την άλλη δε, θα αποκαθιστούσε την πολιτική ομαλότητα της χώρας με προσεκτικούς και μετριοπαθείς χειρισμούς, που δεν θα έπλητταν τη θέση του στρατιωτικού μηχανισμού.

Ο Καραμανλής ο οποίος είχε θέσει τον εαυτό του σε καθεστώς αυτοεξορίας στο Παρίσι ήδη από το 1963, αφού αποδέχθηκε την πρόταση για ανάληψη της πρωθυπουργικής θέσης, κατέφθασε στον αερολιμένα της Αθήνας, τα χαράματα της 24^{ης} Ιουλίου 1974, με αεροπλάνο του Γάλλου προέδρου Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εσταίν.¹⁸ Προτού προβεί στο τολμηρό εγχείρημα ανάληψης της πρωθυπουργικής θέσης, αποδεχόμενος το σχετικό προηγηθέν κάλεσμα, θέτει ως προϋπόθεση πραγμάτωσης του έργου του τις εξής παραμέτρους: αφενός, την αποστασιοποίηση των Ενόπλων Δυνάμεων από την πολιτική ζωή και αφετέρου τη σύσσωμη υποστήριξη των πολιτικών παρατάξεων στην ευόδωση του τολμήματος του.¹⁹

¹⁴ Βλ. Χαραλάμπης (1985), ό.π, σσ. 338-339, όπου σημειώνεται πως η κυβέρνηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου θα ήτο κατά πολύ πιο φιλελεύθερη για τη δεδομένη πολιτική συγκυρία.

¹⁵ Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ήταν ο πρόεδρος της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.) και ο Γεώργιος Μαύρος διαδέχτηκε τον Γεώργιο Παπανδρέου στην Ένωση Κεντρώων. Βλ. Κλάψη (2021), ό.π. σσ. 136-137.

¹⁶ Με βάση τις διατάξεις του άρθρου 43 του δικτατορικού συντάγματος 1968/1973 και του νομοθετικού διατάγματος 173 «Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργών» του δικτατορικού καθεστώτος εκδόθηκαν τα προεδρικά διατάγματα 517 και 518 της 24/7/1974. Βλ. ΦΕΚ Α 210/1974.

¹⁷ Βλ. Κλάψης (2021), ό.π., σ. 137.

¹⁸ Πρόκειται για τον Γάλλο πολιτικό (Valery Giscard d' Estaing), που διετέλεσε Πρόεδρος της Γαλλίας από το 1974-1981.

¹⁹ Βλ. Αναστασιάδης (1998), *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, β' έκδ., σ. 128. Βλ. επίσης, Σβολόπουλο (2005), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Γεγονότα και έγγραφα*, τόμ. 8, σσ. 29-30.

3. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και τα πρώτα μέτρα

Ο Καραμανλής θα προβεί άμεσα στον σχηματισμό «Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας». Σκοπός της Κυβέρνησης ο μετασχηματισμός του ελληνικού κράτους από τις δικτατορικές στις δημοκρατικές δομές. Ως πρωθυπουργός πλαισιώνεται από ένα σύνολο επιφανών προσώπων, προερχομένων από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους. Η κυβέρνηση απαρτίζεται από μέλη της προδικτατορικής Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.), με πρωτεργάτες τους Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, Γεώργιο Ράλλη, Κωνσταντίνο Παπακωνσταντίνου και Κωνσταντίνο Τσάτσο, από στελέχη των κεντρικών πολιτικών δυνάμεων, με προεξάρχοντα τον Γεώργιο Μαύρο, καθώς και από πρωτοστατούντες της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής, όπως οι Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, Γιάγκος Πεσμαζόγλου και Δημήτρης Τσάτσος.²⁰

Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, προκειμένου να αποκαταστήσει και να οχυρώσει τη δημοκρατική νομιμότητα, προέβη άμεσα στην πραγμάτωση των ακόλουθων κινήσεων. Καταρχάς, εξέδωσε Προεδρικό Διάταγμα,²¹ με το οποίο παρείχε αμνήστευση σε διαπραχθέντα πολιτικά αδικήματα κρατουμένων, με εξαίρεση τους «πρωταιτίους» της δικτατορίας. Παράλληλα με την απόσβεση των ποινικών αγωγών, προχώρησε στην κατάργηση του στρατοπέδου συγκέντρωσης της Γυάρου, αποδίδοντας συνάμα τις απολεσθείσες ελληνικές ιθαγένειες σε όσους τις είχαν αποστερηθεί. Επίσης, αναιρέθηκαν οι αποφάσεις που αφορούσαν την αφαίρεση ή την παρακράτηση διαβατηρίων, καθώς και την απαγόρευση εξόδου από τα εγχώρια σύνορα.²² Σημαντική ήταν και η αφαίρεση του εμβλήματος της 21ης Απριλίου από τις δημόσιες υπηρεσίες και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου που μαρτυρούσε και σε συμβολικό επίπεδο, την πτώση της δικτατορίας.²³

Η 1^η Αυγούστου 1974 κρίνεται αποφασιστικής σημασίας για τα μετέπειτα γεγονότα που οδήγησαν και στο δημοψήφισμα, καθώς, αφότου συγκλήθηκε Υπουργικό Συμβούλιο υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αποφασίστηκε η κατάργηση του Συντάγματος της Χούντας της 15^{ης} Νοεμβρίου 1968, ενώ θεσμικά επαναφέρθηκε

²⁰ Για τη σύνθεση του Υπουργικού Συμβουλίου, πρβλ. «Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης», <https://gslegal.gov.gr/?p=12711>. Τα υπουργεία Εθνικής Άμυνας και Δημοσίας Τάξης ανέλαβε ο Αβέρωφ και ο Σόλων Γκίκας αντίστοιχα, καθώς ο μεν πρώτος διακρινόταν για την πείρα του και την ηγετικότητά του, ενώ ο δε άλλος για την εκτίμηση και τον σεβασμό που έτρεφαν οι αξιωματούχοι για το πρόσωπό του. Για περισσότερα, βλ. Κλάψη (2021), ό.π., σσ. 143-146.

²¹ Για το προεδρικό διάταγμα 519 της 26ης Ιουλίου 1974 «περί χορηγίσεως αμνηστίας», βλ. Παντελής, Κουτσουμπίνης, Γεροζήσης (1993), ό.π., σσ. 1104-1105.

²² Βλ. *Μακεδονία*, φ. 25/07/1974, σελ. 1.

²³ Βλ. Κλάψης (2021), σσ. 184-185.

σε προσωρινή ισχύ το Σύνταγμα της 1^{ης} Ιανουαρίου του 1952,²⁴ που είχε καταλυθεί με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Παρότι το Σύνταγμα του 1952 τέθηκε σε ισχύ, εξαιρούνταν όμως οι διατάξεις του που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος, το οποίο θα κρινόταν με επικείμενο δημοψήφισμα.²⁵ Το άρθρο 4 της Συντακτικής Πράξης ήταν εκείνο που κατοχύρωσε πως το σύνολο του ελληνικού λαού «*δια ελευθέρως εκφράσεως της βουλήσεώς του επρόκειτο να αποφασίσει την μορφή του πολιτεύματος, δίχως να παρακωλυθεί η απόφασή του αυτή*».²⁶

Ουσιαστικά το εν λόγω Συμβούλιο ενέκρινε τη λεγόμενη «Καταστατική Συντακτική Πράξη», η οποία προέβλεπε την αποκατάσταση της δημοκρατικής λειτουργίας και τη ρύθμιση θεμάτων που αφορούσαν τη δημόσια διοίκηση, έως ότου επέλθει ο οριστικός καθορισμός του πολιτεύματος και η κατάρτιση νέου Συντάγματος στη χώρα. Σημειωτέον, πως καθ' όλη την προσπάθεια προς αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού, ο στρατηγός Φαίδων Γκιζίκης διατηρήθηκε στην εξουσία, ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας με καθήκοντα ανώτατου άρχοντα.²⁷ Η κίνηση αυτή αναδείκνυε την προσπάθεια από μέρος του Καραμανλή χάραξης μίας μετριοπαθούς πολιτικής, καθώς μία βίαιη εκδίωξη του στρατηγού των Ενόπλων Δυνάμεων θα προκαλούσε σοβαρότερους κινδύνους στην ομαλή λειτουργία της μεταπολίτευσης.

Η διαδικασία εκδημοκρατισμού της χώρας συνεχίστηκε με το νομοθετικό διάταγμα 59 της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1974 «*περί συστάσεως και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων*».²⁸ Αξιοσημείωτη κρίνεται εδώ η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (Κ.Κ.Ε) και η ελευθερία πολιτικής δράσης που επανέκτησαν τα στελέχη του. Ειδικότερα, η μεταβατική Κυβέρνηση προέβη στην κατάργηση του εμφυλιοπολεμικού αναγκαστικού νόμου 509/1947 «*Περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών*», που συνδυαστικά με τη χορήγηση αμνήστευσης σε

²⁴ Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, «Περί ψηφίσεως του υπό της Επιτροπής του ΕΗ' 1949 Ψηφίσματος της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής συνταχθέντος νέου Συντάγματος», 1/11/1952, αρ. φύλ. 1.

²⁵ Για την εν λόγω διάταξη, βλ. άρθρο 1 της συντακτικής πράξης: «*εξαιρέσει των διατάξεων αυτού των καθορίζουσών την μορφήν του Πολιτεύματος*». Για τη συντακτική πράξη της 1ης Αυγούστου 1974, βλ. Παντελής, Κουτσομπίνας, Γεροζήσης (1993), *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας (1924-1974)*, σσ. 1105.

²⁶ Με το άρθρο 6 της Συντακτικής Πράξης ορίζεται η εξής προσθήκη στο άρθρο 21 του Συντάγματος: «*ουδέν άτομον, ουδέν τμήμα του Λαού επιτρέπεται να αντιποιηθή οποσδήποτε την άσκησην της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών αυτής*». Για τη συντακτική πράξη της 1ης Αυγούστου 1974, βλ. Παντελής, Κουτσομπίνας, Γεροζήσης (1993), *ό.π.*, σελ. 1105. Βλ. σχετικά, Σταυρόπουλος, «Τα αρχεία της Μεταπολίτευσης: Τα πρώτα βήματα της δημοκρατίας μετά τη Χούντα», *Βήμα*, φ. 22/07/2022, σελ. 1.

²⁷ Βλ. *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 14, *ό.π.*, σελ. 244.

²⁸ Για το νομοθετικό διάταγμα 59 της 23ης Σεπτεμβρίου 1974, βλ. Κασιμάτης, Μιχαλάκης, Παντελής (1991), *Κείμενα Συνταγματικού Δικαίου*, σσ. 419-420.

πολιτικούς κρατούμενους, επέτρεψε στο Κομμουνιστικό Κόμμα την νόμιμη επαναλειτουργία του.

Η νομιμοποίηση του Κ.Κ.Ε δεν συνιστά ένα τυπικό γεγονός, παρά αποβλέπει στη λαϊκή νομιμοποίηση, στην οποία στοχεύει η Κυβέρνηση. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός πως η δράση του εν λόγω κόμματος χαρακτηρίστηκε «παράνομη», με βάση ένα σύστημα εκτάκτων νομοθετημάτων της αυταρχικής περιόδου και υπό τις δεινές συρράξεις του εμφυλίου πολέμου, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40, η νόμιμη επανεμφάνισή του κρίνεται καίριας σημασίας.²⁹ Έχουμε έτσι, το τέλος του «παρασυντάγματος³⁰» του 1952, του μελανού σημείου, που περιέστελλε δικαιώματα, όπως η ελευθερία του «συνεταιρίζεσθαι» και περιέβαλε διατάξεις αντισυνταγματικού χαρακτήρα.³¹ Ουσιαστικά αναστήθηκε η δημοκρατία του πολίτη-ψηφοφόρου, των πολιτικών κομμάτων και του εκλογικού ανταγωνισμού.

Μία επόμενη καθοριστική κίνηση της Κυβέρνησης ήταν η αποκατάσταση της τάξης και της ευρυθμίας στη Δικαιοσύνη και στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα.³² Δικαστές, καθηγητές, υφηγητές και το κατώτερο επιστημονικό Πανεπιστημιακό προσωπικό, που είχαν απολυθεί ή είχαν εξαναγκαστεί σε παραίτηση επανέκτησαν τις θέσεις τους. Η επαναπρόσληψη των απολυθέντων αποκαθιστά τη δημοκρατική λειτουργία του δικαστικού συστήματος και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, που είχε παρακωλυθεί κατά τη χουντική επταετία.

Η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από στελέχη της δικτατορίας, καθώς και η αντικατάσταση των διορισμένων νομαρχών, δημάρχων και κοινοταρχών, που είχαν διοριστεί κατόπιν του πραξικοπήματος, σε συνδυασμό με την πλήρη αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, αποτέλεσαν σημαντικά βήματα προς τη διαδικασία του εκδημοκρατισμού.³³ Παράλληλα, η Κυβέρνηση προχώρησε στην κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα,³⁴ αποκαθιστώντας

²⁹ Βλ. Κασιμάτης (2005), σσ. 28-29. Ενδεικτικά, βλ. Νιέρρη, «Ηταν κατάκτηση, όχι παραχώρηση», *Ριζοσπάστης*, 15/07/2004, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2420954>.

³⁰ Για τον όρο «παρασύνταγμα», βλ. Μάνεση (1967), *Συνταγματικόν δίκαιον: Πανεπιστημιακά παραδόσεις*, σελ. 272.

³¹ Βλ. Βεγλήρης (1975), *Υπόμνημα για ένα σύνταγμα του ελληνικού λαού*, σελ. 170.

³² Για τις συντακτικές πράξεις «περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα» και «περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη Δικαιοσύνη» της 3ης και 5ης Σεπτεμβρίου 1974, βλ. Κασιμάτης, Μιχαλάκης, Παντελής (1991), ό.π, σελ. 95 επ. και σελ. 99 επ., αντίστοιχα.

³³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Α/219, 9/08/1974 και Α/247, 14/09/1974.

³⁴ Για το νομοθετικό διάταγμα 53 της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1974, βλ. Κασιμάτη, Μιχαλάκη, Παντελή (1991), ό.π, σελ. 741 επ.

πλήρως την αρχή του κράτους δικαίου, τις συνταγματικές ελευθερίες και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, ενώ προέβη σε άρση του στρατιωτικού νόμου (π.δ. 615 και 700/1974).

Έχοντας ήδη προβεί σε σημαντικές νομοθετικές αναθεωρήσεις προς τη δημοκρατική οχύρωση, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δημοσίευσε την 4η Οκτωβρίου 1974 το προεδρικό διάταγμα 651/1974, με το οποίο προκηρύσσονταν γενικές εκλογές «προς ανάδειξιν Αναθεωρητικής Βουλής». Ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών ορίστηκε η 17^η Νοεμβρίου, η πρώτη επέτειος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Πέραν τούτου, δημοσιεύτηκε η Συντακτική Πράξη, η οποία ήταν δεσμευτική προς την μελλοντικά αναδειχθείσα κυβέρνηση, καθώς προέβλεπε την προκήρυξη δημοψηφίσματος, εντός δεκαπενθήμερου διαστήματος από την εκλογή της και τη διεξαγωγή αυτού εντός τριάντα ημερών από την προκήρυξή του.

Το δημοψήφισμα αποσκοπούσε στον καθορισμό της μορφής του πολιτεύματος σε «Βασιλευομένη» ή «Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία». Η επιλογή αυτή θα προέκυπτε αποκλειστικά από την ελεύθερη βούληση του ελληνικού λαού, όπως είχε ήδη κατοχυρωθεί από την «Καταστατική Συντακτική Πράξη» της 4^{ης} Αυγούστου 1974.³⁵ Σημειωτέον πως η Αναθεωρητική Βουλή που θα προέκυπτε από τις επερχόμενες εκλογές δεν δικαιούταν να θίξει τη μορφή του επιλεχθέντος από τον ελληνικό λαό πολιτεύματος. Είχε το δικαίωμα να προβεί μόνο σε τροποποιήσεις, καταργήσεις και συμπληρώσεις των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος έως την οριστική του διαμόρφωση,³⁶ ασκώντας αμιγώς πρωτογενή συντακτική εξουσία.

Το προεδρικό διάταγμα 651/4.10.1974 «Περί ενεργείας γενικών εκλογών προς ανάδειξιν Αναθεωρητικής Βουλής και ημέρας συγκλήσεως αυτής» απέδιδε στην εθνική αντιπροσωπεία τον χαρακτηρισμό «Αναθεωρητική Βουλή». Ο προαναφερθείς όρος, μπορεί να εκληφθεί, ως μία στοχευμένη πολιτική επιλογή, η οποία προδιέθετε την κοινή γνώμη, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, για τη μεταβολή του Συντάγματος του 1952 και την αναθεώρησή του σε μία δημοκρατική πλέον βάση.³⁷ Πέραν τούτων,

³⁵ Βλ. υποσημ. με αρ. 10.

³⁶ Για τη Συντακτική Πράξη της 4^{ης} Αυγούστου 1974 «περί προσφυγής εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωσιν της δημοκρατικής νομιμότητος», βλ. αναλυτικότερα, Κασσιμάτης, Μιχαλάκης, Παντελής (1991), ό.π., σελ. 107 επ.

³⁷ Ο κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, κηρύττει τις εργασίες αυτής, στις 7/12/1974, ως εργασίες της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής». Σχετικά με την επιλογή του χαρακτηρισμού, βλ. ενδεικτικά Βενιζέλο (1991), *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, σελ. 66 επ. Βλ. επίσης Κασσιμάτη (2005), ό.π., σελ. 31.

ορίστηκε ο σχεδιασμός ενός πλάνου που θα διευκόλυνε το έργο της Εθνικής Αντιπροσωπείας στην αναθεώρηση του Συντάγματος, το οποίο ονομάστηκε «Κυβερνητικό Σχέδιο του Συντάγματος». Το έργο αυτό θα όφειλε να κατοχυρώνει τόσο τις ατομικές όσο και τις πολιτικές ελευθερίες και να εξασφαλίζει την αρμονική συνεργασία των οργάνων της Πολιτείας, με παράλληλη εγγύηση ίσης και πλήρους συμμετοχής των πολιτών στην οργάνωση αυτής.

4. Βουλευτικές εκλογές 1974

Στην πολιτική αρένα προς την ανάδειξη «Αναθεωρητικής Βουλής»,³⁸ πέραν της έλευσης του Κωνσταντίνου Καραμανλή, σημειώνεται η επάνοδος δύο άλλων ηγετικών φυσιογνωμιών, του Ανδρέα Παπανδρέου και του Χαρίλαου Φλωράκη. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, ιδρύει το «Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα» (ΠΑ.ΣΟ.Κ.). Το νεοσύστατο κόμμα σχηματίζεται με ισότιμους εταίρους, το «Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα» και τη «Δημοκρατική Άμυνα», στο οποίο συμπεριελήφθησαν ελάχιστα παλαιά στελέχη της Ε.Κ. και πολλοί αγωνιστές της αντίστασης εναντίον της δικτατορίας.

Ακολουθεί, στις 4 Οκτωβρίου 1974, η ίδρυση της «Νέας Δημοκρατίας» (Ν.Δ.)³⁹ από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ως διευρυμένο σχήμα της παλαιάς «Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως» (Ε.Ρ.Ε.), με σκοπό να ανασυνταχθεί από νεωτερικές και ριζοσπαστικές δυνάμεις. Ουσιαστικά, ο Καραμανλής θέλησε να μεταλλάξει τη Δεξιά στην Ελλάδα, που είχε συνδυαστεί με την έντονη αντικομμουνιστική δράση σε μία φιλελεύθερη δεξιά.⁴⁰ Συνάμα, επανεμφανίστηκε η προδικτατορική «Ένωση Κέντρου» (Ε.Κ.), υπό την ηγεσία του τότε Υπουργού Εξωτερικών της κυβέρνησης Καραμανλή, Γεώργιου Μαύρου. Σε αυτή προστέθηκε το σοσιαλδημοκρατικό «Κίνημα Νέων Πολιτικών Δυνάμεων», στο οποίο συμμετείχαν τόσο μέλη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας όσο και αγωνιστές κατά της Χούντας.⁴¹ Ο τελευταίος συνασπισμός ήταν αυτός της «Ενωμένης Αριστεράς» (ΕΝ.ΑΡ.), με πρόεδρο της διοικούσας επιτροπής τον βετεράνο ηγέτη Ηλία Ηλιού. Επρόκειτο για έναν σχηματισμό που σχηματίστηκε από το Κ.Κ.Ε καθώς και το Κ.Κ.Ε Εσωτερικού με

³⁸ Βλ. Σβολόπουλος (2005), ό.π, τόμ. 8, σελ. 172.

³⁹ Ορισμένα από τα μέλη της ήταν ο Γεώργιος Μπακατσέλος, Ιωάννης Τούμπας, Ιωάννης Τσουδερός, Δημήτριος Παπασπύρου.

⁴⁰ Βλ. *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 14, σελ. 246.

⁴¹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Α. Πεπονής, Γ. Πεσμαζόγου, Γ. Στεφανάκης, Δ. Τσάτσος. Σημειωτέον πως το 1976 ο συνδυασμός «Ένωσης Κέντρου – Νέες Δυνάμεις» (Ε.Κ. – Ν.Δ.) μετονομάστηκε σε «Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου» (Ε.ΔΗ.Κ.).

την προδικτατορική «Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά» που εξέφραζαν το πνεύμα του ευρωπαϊκού κομμουνισμού.⁴²

Το αποτέλεσμα των εκλογών θα αναδείξει κυρίαρχο κόμμα αυτό της Νέας Δημοκρατίας, με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αφού έλαβε ποσοστό 54,37% και 220 έδρες στη Βουλή ενώ στην αξιωματική αντιπολίτευση βρέθηκε η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις, με ποσοστό 20,42% και 60 έδρες. Το επόμενο κόμμα στην «Αναθεωρητική Βουλή» ήταν το ΠΑ.ΣΟ.Κ κατακτώντας 12 έδρες (13,5%), και διακρινόμενο από έναν ριζοσπαστισμό για την εποχή, γεγονός που θα το καταστήσει το πολιτικό αντίβαρο του κυρίαρχου κόμματος της Νέας Δημοκρατίας.⁴³ Στην τελευταία θέση βρέθηκε η Ενωμένη Αριστερά, συγκεντρώνοντας το 9,47% των συνολικών ψήφων και 8 μόλις έδρες καταδεικνύοντας τη διάσπαση στο εσωτερικό του κόμματος, αλλά και τον ευρύτερο κλονισμό του κομμουνιστικού κινήματος.⁴⁴ Όσον αφορά το κόμμα που εκπροσωπούσε μία μορφή συνέχειας με το δικτατορικό καθεστώς, η «Εθνική Δημοκρατική Ένωση» (Ε.Δ.Ε), θα λάβει μόλις το 1% των ψήφων, με αποτέλεσμα να μην εισέλθει στη νέα Βουλή. Η διαμόρφωση του ανωτέρω εκλογικού αποτελέσματος, οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι ο Καραμανλής στις προεκλογικές ομιλίες του, έχοντας διασφαλίσει τη διαδικασία επιλογής του πολιτεύματος μετά τις εκλογές, απέφυγε συνειδητά να κάνει αναφορές στο πολιτειακό ζήτημα κατορθώνοντας έτσι να “στεγάσει” στη Νέα Δημοκρατία και το φιλοβασιλικό εκλογικό ακροατήριο.

Στις αποφασιστικής σημασίας κινήσεις του εντάσσεται η ποινική δίωξη των πρωταίτιων του δικτατορικού καθεστώτος, καθώς και η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από κατάλοιπα της δικτατορίας.⁴⁵ Επιπρόσθετα, η Τουρκική κατοχή του 36,2% της Κύπρου μετά την επιχείρηση «Αττίλας II», θα τον οδηγήσει στην απόφαση αποχώρησης της χώρας από το στρατιωτικό σκέλος του Ν.Α.Τ.Ο.⁴⁶ Η άρνηση συμμετοχής σε νατοϊκές ασκήσεις, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την αποβίβαση

⁴² Για τα κόμματα, βλ. αναλυτικότερα, *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 14, σελ. 247. Βλ. επίσης, Κλάψη (2021), σσ. 210-214.

⁴³ Βλ. Παπανδρέου (1975) «Απόψεις πάνω στην επαναστατική θεωρία του Μ. Νικολινάκου», στο: *Αντί*, τ. 12, σσ. 12-14.

⁴⁴ Βλ. Νικολακόπουλος (1984), «Τα εκλογικά αποτελέσματα και η επιρροή της κομμουνιστικής αριστεράς», στο: *Οι Εκλογές του 1981*, σσ. 109-125.

⁴⁵ Με τη Συντακτική Πράξη της 3^{ης} Οκτωβρίου 1974 προβλέπεται η προσαγωγή των Παπαδόπουλου Γ., Παττακού Στ., Λαδά Ι., Ρουφογάλη Μ., Μακαρέζου Ν. στη Δικαιοσύνη. Βλ. Ψυχάρης, ό.π, σσ. 151-170.

⁴⁶ Πρβλ. Σβολόπουλος (2005), ό.π, τόμ. 8, σελ. 88: «Κατόπιν της αποδειχθείσης ανικανότητας της Ατλαντικής Συμμαχίας να αναχαιτίσει την Τουρκία από του να δημιουργήσει κατάστασιν συρράξεως, μεταξύ δύο συμμάχων ο πρωθυπουργός κ. Καραμανλής έδωσεν εντολήν όπως αι ελληνικάί ένοπλοι δυνάμεις αποσυρθούν από την Συμμαχίαν του ΝΑΤΟ».

στρατού στην Κύπρο, συνιστούσε έναν τρόπο αποσυμφόρησης της λαϊκής αγανάκτησης, καθώς είχε γίνει πλήρως αντιληπτή η αδρανής στάση της Ατλαντικής Συμμαχίας.⁴⁷ Το «παράτολμο βήμα» του Καραμανλή έγινε απολύτως αποδεκτό από την κοινή γνώμη, ενώ η αντίδρασή του θεωρήθηκε καίρια, επιβεβλημένη και σώφρονα τόσο από την πολιτική όσο και από τη στρατιωτική ηγεσία.⁴⁸ Οι προαναφερθείσες κινήσεις του Καραμανλή οδήγησαν τον λαό, που είχε ταλαιπωρηθεί από την επτάχρονη δικτατορία, στην εναπόθεση των ελπίδων του σε μία σύγχρονη δημοκρατία δυτικού τύπου.⁴⁹

5. Το δημοψήφισμα για το πολιτειακό

5.1 Προηγούμενα δημοψηφίσματα

Τα δημοψηφίσματα, αναντίρρητα, αποτελούν τον υπέρτατο τρόπο έκφρασης της λαϊκής βούλησης, σε εποχή κλυδωνισμών και έντονων αντιπαραθέσεων. Όπως διαφαίνεται από τη σύνθεση του όρου, το δημοψήφισμα είναι το «ψήφισμα» του λαού, ο οποίος ως φορέας λήψης αποφάσεων, λειτουργεί ως το ανώτατο κρατικό όργανο.⁵⁰

⁴⁷ Βλ. Κλάφης (2017), «Πολυδιάστατη διπλωματία: Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1974-1980», στο: *Η Δέλτος*, σελ. 166.

⁴⁸ Πρβλ. Σβολόπουλος (2005), ό.π., τόμ. 8, σελ. 89.

⁴⁹ Μνημειακή είναι η φράση «Καραμανλής ή τανκς» του Μίκη Θεοδωράκη. Για περαιτέρω πληροφορίες, βλ. την ειδική έκδοση του *Έθνους της Κυριακής*, «Ένας αιώνας εκλογές 1920-2012», 16-17 Ιουνίου 2012, σελ 193 επ. Ο Μάνεσης χαρακτηρίζει περιστασιακή την υπερψήφιση της Νέας Δημοκρατίας, ως αποτέλεσμα του φόβου που αισθανόταν ο λαός στη σκέψη ενδεχόμενης υποτροπής στο τυραννικό καθεστώς. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. Αναστασιάδη (1998), ό.π., σελ. 150. Την ανωτέρω άποψη συμμαρτυρεί ο Αλιβιζάτος, όταν αποδίδει σε συγκυριακούς λόγους τη νίκη του κεντροδεξιού κόμματος. Αναλυτικότερα, βλ. Αλιβιζάτο (2012), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, σελ. 494.

⁵⁰ Σύμφωνα με τον Δημητρόπουλο (2003-2004), *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου*, σσ. 35-36: «Δημοψήφισμα είναι η για βασικά θέματα και σύμφωνα με τις συνταγματικές αρχές, που διέπουν τη γραπτή

Με άλλα λόγια, το δημοψήφισμα θα μπορούσε να εκληφθεί ως μία μορφή άμεσης δημοκρατίας, στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπου το εκλογικό σώμα καλείται είτε να εγκρίνει είτε να απορρίψει ένα ζήτημα μείζονος σημασίας για τη χώρα.

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα διενεργήθηκαν επτά εν συνόλω δημοψηφίσματα (1920, 1924, 1935, 1946, 1968, 1973, 1974),⁵¹ σε καταστάσεις κοινωνικών και πολιτικών κλυδωνισμών, χωρίς να προυπάρχει κάποια ρητή συνταγματική πρόβλεψη. Ορισμένα, μάλιστα, από τα διενεργηθέντα δημοψηφίσματα χαρακτηρίστηκαν «νόθα», καθώς δεν πληρούσαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις, προκειμένου να εγγυώνται το αδιάβλητο της ψηφοφορίας. Παραδείγματος χάριν, το δημοψήφισμα της 22^{ης} Δεκεμβρίου 1920,⁵² σχετικά με την επάνοδο ή μη του βασιλιά Κωνσταντίνου του Α΄ στον θρόνο, χαρακτηρίστηκε ως «νόθο», καθώς η επιλογή της επιστροφής του βασιλιά συγκέντρωσε το 99% των ψήφων, γεγονός που θα προϋπέθετε τη σύσσωμη υποστήριξη της επανόδου του από το σύνολο των βενιζελικών ψηφοφόρων.

Ως ξεκάθαρα “νόθο” θα μείνει στην ιστορία και το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου 1935 το οποίο προκήρυξε η δικτατορική κυβέρνηση του τότε πρωθυπουργού Γεωργίου Κονδύλη προκειμένου να καταργηθεί η αβασίλευτη δημοκρατία. Λαμβάνοντας υπόψιν το γεγονός ότι οι βενιζελικοί ηγέτες είχαν εξοριστεί, καθώς και τον διωγμό των υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας το αποτέλεσμα της κάλπης ήταν εξ΄ αρχής προκαθορισμένο.⁵³ Το «Ναι» συγκέντρωσε το 98,87% των ψήφων και το «Όχι» το 2,13%, με συνέπεια ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ να επανέλθει στις 25 Νοεμβρίου στην Ελλάδα, προκειμένου να αναλάβει τα καθήκοντά του.

Δημοψήφισμα που επίσης θεωρήθηκε διαβλητό ήταν αυτό της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946.⁵⁴ Είχαν ήδη προηγηθεί οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές στις 31 Μαρτίου 1946, με την τότε Κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη να προκηρύσσει δημοψήφισμα για την επάνοδο του βασιλιά Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα. Τελικά, υπέρ της επανόδου του βασιλιά σημειώθηκε το ποσοστό του 68,40%, με το λευκό να συγκεντρώνει το

ψήφο και ψηφοφορία, λαμβανόμενη κρατική απόφαση από το εκλογικό σώμα ως ανώτατο όργανο του κράτους».

⁵¹ Για τις λεπτομέρειες των δημοψηφισμάτων που παρατίθενται παρακάτω, βλ. Σαν Σήμερα, «Τα Δημοψηφίσματα στην Ελλάδα», στη δ/ση: <https://www.sansimera.gr/articles/690>.

⁵² Βλ. Εφημερίδα Σκριπ, φ. 23/11/1920.

⁵³ Κλάσης (2021), ό.π., σελ. 239.

⁵⁴ Βλ. Εφημερίδα Ελευθερία, φ. 2/09/1946

31,60% των έγκυρων ψήφων. Ωστόσο, η χρονική στιγμή της διενέργειάς του, μέσα στη γενικότερη δίνη του εμφυλίου πολέμου, επηρέασε σημαντικά το αποτέλεσμά του. Στη φράση του πολιτικού αρχηγού της Ένωσης Κέντρου και Πρωθυπουργού κατά τον Εμφύλιο πόλεμο, Θεμιστοκλή Σοφούλη, που είχε αντιταχθεί της επανόδου του βασιλιά, συνοψίζεται η αποτίμηση του δημοψηφίσματος ως «εστερημένον οιουδήποτε κύρους και αξίας ηθικής, οικτρών κατασκευάσμα βίας και νοθείας».⁵⁵

Τα δημοψηφίσματα της Χούντας του 1968 και 1973 τέλος, θεωρήθηκαν νόθα και δεν αναγνωρίστηκαν από κανένα κόμμα, εξαιτίας των συνθηκών και του τρόπου διεξαγωγής τους. Η στρατιωτική δικτατορία, στις 29 Σεπτεμβρίου 1968⁵⁶ προκηρύσσει δημοψήφισμα για την έγκριση «Σχεδίου Συντάγματος» που είχε συνταχθεί από τον Πρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας Χαρίλαο Μητρέλια και είχε εγκριθεί από το υπουργικό συμβούλιο. Η επικύρωση του νέου Συντάγματος, που ευοδώθηκε με δημοψήφισμα στις 29 Σεπτεμβρίου 1968 και ποσοστό 92,8% υπέρ του, πραγματοποιήθηκε με χιλιάδες πολιτικούς εξόριστους και κρατουμένους, δίχως δικαίωμα ψήφου.

Έπειτα ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, κατόπιν της εκδήλωσης του Κινήματος του Ναυτικού (Μάιος 1973), αποφασίζει, με τη Συντακτική Πράξη της 1^{ης} Ιουνίου 1973, την κατάργηση της μοναρχίας, προχωρώντας στην εγκαθίδρυση της Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας προκηρύσσοντας και δημοψήφισμα για την έγκριση της πολιτειακής αλλαγής. Με το πέρας δύο μηνών, στις 29 Ιουλίου 1973,⁵⁷ θα επικυρωθεί η πολιτειακή μεταβολή, με ποσοστό 78,43% υπέρ αυτής⁵⁸ και αναδεικνύοντας τον Γεώργιο Παπαδόπουλο ως αρχηγό του κράτους, με οκταετή θητεία.

Το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974, ωστόσο, προσκόμισε τον χαρακτηρισμό «ελεύθερο και αδιάβλητο», συνιστώντας αδιαμφισβήτητα πολιτικό ορόσημο για την ιστορία της χώρας, καθώς σηματοδότησε τη μετάβαση αυτής στη δημοκρατική ομαλότητα.

⁵⁵ Νικολακόπουλος (2010), «Διολισθαίνοντας προς τον Εμφύλιο: Απρίλιος-Αύγουστος 1946» στο: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949. Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα*, σελ. 49.

⁵⁶ Βλ. *Μακεδονία*, φ. 30/09/1968.

⁵⁷ Βλ. *Μακεδονία*, φ. 30/07/1973.

⁵⁸ Διγκαβές (1990), *Ελληνικό και διεθνές Αλμανάκ 1990*, σελ. 337.

5.2 Το πολιτικό περιβάλλον και η διενέργεια του δημοψηφίσματος

5.2.1 Ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης

Με το Προεδρικό Διάταγμα 805/1974 προβλέφθηκαν οι δυνατότητες των πολιτικών εκπροσώπων καθ' όλη την προεκλογική περίοδο, οι οποίοι μπορούσαν να εκφράσουν αδέσμευτα την υποστήριξή τους στη βασιλευόμενη ή στην αβασίλευτη δημοκρατία.⁵⁹ Αυτή τη φορά πέραν των ραδιοφωνικών σταθμών και των έντυπων στηλών, οι τηλεοπτικοί δέκτες παρείχαν στους πολίτες την ανάλογη ενημέρωση για τα πολιτικά πράγματα και τις εκάστοτε εξελίξεις.⁶⁰ Μάλιστα, το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης (Ε.Ι.Ρ.Τ.)⁶¹ είχε συμφωνήσει να διαθέσει τέσσερα δεκάλεπτα σε κάθε πλευρά, δύο φορές την εβδομάδα, προκειμένου να προβάλλονται οι εκάστοτε ομιλίες των βασιλοφρόνων και των αντιμοναρχικών δίνοντας τη δυνατότητα στους υποστηρικτές της μοναρχίας και στους αντιφρονούντες να προβάλουν την πολιτική τους κατεύθυνση.

Όσον αφορά τα έντυπα μέσα, η ελευθερία έκφρασης τους είχε περιοριστεί κατά τα προηγούμενα χρόνια με τη συγκρότηση της Υπηρεσίας Ελέγχου Τύπου, που αποσκοπούσε στην πρόληψη δημοσιευμάτων που θα επηρέαζαν αρνητικά τη δημόσια εικόνα της βασιλικής οικογένειας, των μελών της κυβέρνησης και των Ενόπλων Δυνάμεων. Κατόπιν της πτώσης του δικτατορικού καθεστώτος, επιτράπηκε η επανέκδοση εφημερίδων, των οποίων η κυκλοφορία είτε είχε απαγορευτεί (*Ριζοσπάστης*, *Αυγή*), είτε είχε ανασταλεί (*Ελευθερία*, *Καθημερινή*, *Αθηναϊκή*, *Μεσημβρινή*),⁶² ενώ κυκλοφόρησαν και νέες (*Ελευθεροτυπία*). Ο Τύπος, μέσω του αριθμού των φύλλων που πωλούνταν, αποτελούσε τον κατεξοχήν δείκτη του εκλογικού

⁵⁹ Στη σύσκεψη που έλαβε μέρος στις 25 Νοεμβρίου, σχετικά με τη διαπραγμάτευση για τους όρους τηλεοπτικής προβολής συμμετείχαν ο υφυπουργός Προεδρίας, Παναγιώτης Λαμπρίας, ο αντιστράτηγος της ελληνικής αεροπορίας, Σοφοκλής Τζανετής, εκ μέρους της φιλοβασιλικής παράταξης και ο υφηγητής Γεώργιος Κουμάντος, ως εκπρόσωπος της προεδρευόμενης δημοκρατίας. Για περαιτέρω πληροφορίες, βλ. Σβολόπουλο (2005), ό.π., τόμ. 8, σσ. 235-236.

⁶⁰ Για τον ρόλο της τηλεόρασης στη Μεταπολίτευση, βλ. Κομνηνού, «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Δημοκρατία: 1974-1994»: Λυριντζής, Νικολακόπουλος, Σωτηρόπουλος (1996), σελ. 219 επ.

⁶¹ Ο άλλος κρατικός ραδιοτηλεοπτικός οργανισμός ήταν η Υ.ΕΝ.Ε.Δ., η οποία βρισκόταν υπό τη διεύθυνση του Γενικού Επιτελείου Ενόπλων Δυνάμεων και είχε δημιουργηθεί επί δικτατορίας. Η λειτουργία της και μετά την πτώση της δικτατορίας προκαλούσε έντονες αντιδράσεις. Βλ. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ Α 282/1974.

⁶² Σχετικά με τον Τύπο και τις εφημερίδες ως ιστορική πηγή, βλ. Αναστασιάδη (1998), σελ. 68 επ., σελ. 111 επ.

αποτελέσματος, καθώς αντηχούσε τις εκάστοτε πολιτικές θέσεις των κομμάτων, ενώ παράλληλα ασκούσε ένα είδος πολιτικού ελέγχου στην εξουσία.⁶³

Στον χώρο της Αριστεράς, η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* κινήθηκε αναμενόμενα υπέρ της αβασίλευτου δημοκρατίας υπενθυμίζοντας το γεγονός πως ο ίδιος ανάγκασε σε παραίτηση τον Γεώργιο Παπανδρέου, καταπατώντας τη λαϊκή θέληση και παράλληλα εφιστούσε την προσοχή των ψηφοφόρων στους κινδύνους που ελλοχεύουν με την πιθανή επάνοδό του στην Ελλάδα.⁶⁴ Ακριβώς, επειδή, η εκλογική μάχη θα δινόταν και στην ύπαιθρο ο *Ριζοσπάστης* ζητούσε αρωγή για την απαραίτητη μεταφορά των εκάστοτε πολιτών στις εκλογικές κάλπες.⁶⁵ Μάλιστα, σε άλλο άρθρο του αναπαρήγαγε τη διαπίστωση των Αμερικανών ανταποκριτών στην Αθήνα, πως η φιλοβασιλική παράταξη δεν θα συγκέντρωνε ποσοστό μεγαλύτερο της τάξεως του 25%, γεγονός που σήμαινε την οριστική πτώση του μοναρχικού θεσμού. Παράλληλα, κατήγγειλε την προκλητική χλιδή του στέμματος, απαριθμώντας τα συνολικά δεκατέσσερα παλάτια που είχε στην κατοχή του ο βασιλιάς,⁶⁶ καθώς και τον τυχοδιωκτισμό, με τον οποίο ο Κωνσταντίνος χειρίστηκε τις καταστάσεις και εν τέλει απήλθε της χώρας.⁶⁷

Απέναντι στον Κωνσταντίνο στάθηκε και η εφημερίδα *Τα Νέα*, καθώς διέκρινε μία προσπάθεια από μέρους του να διχάσει τον ελληνικό λαό, και να δημιουργήσει φιλοβασιλικές υποομάδες εντός των κομμάτων, προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία. Αυτή η πολιτική του «*διαίρει και βασίλευε*» έπληττε ανεπανόρθωτα τον πολιτικό οργανισμό της χώρας και υπέβαλε τον λαϊκό παράγοντα σε ένα καθεστώς υποτέλειας σε έναν ανώτατο άρχοντα, που αγνοούσε την αρχής της εθνικής ενότητας.⁶⁸ Στο στόχαστρο της εφημερίδας τέθηκε και η πρότερη παρέμβαση του Κωνσταντίνου που ματαίωσε τις αποστρατείες των Συνταγματαρχών από το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας, εκθέτοντας τον ελληνικό λαό στην επικείμενη πραξικοπηματική ενέργεια της 21^{ης} Απριλίου.⁶⁹ Παράλληλα, αποκάλυψε μία προβοκατόρικη δράση πρώην δικτατορικών στελεχών και προπαγανδιστών της μοναρχίας, προκειμένου, να προκαλέσουν πριν το δημοψήφισμα αναταραχή και κλίμα αβεβαιότητας στους

⁶³ Η *Βραδυνή* σε άρθρο της στις 30/11/1974 έφερε ως τίτλο «Ό,τι θέλει ο λαός», χωρίς να εκφράσει ρητώς τον προσανατολισμό της, γεγονός που δικαιολογείται αν ληφθεί υπόψιν πως οποιαδήποτε τοποθέτηση θα θεωρούταν ως έμμεση πολιτική έκφραση του Καραμανλή.

⁶⁴ Βλ. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 1/12/1974, σελ. 4.

⁶⁵ Βλ. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 3/12/1974, σελ. 3.

⁶⁶ Βλ. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 5/12/1974, σελ. 1.

⁶⁷ Βλ. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 5/12/1974, σελ. 4.

⁶⁸ Βλ. Κούσουλας (1985), *Πολιτικές ευθύνες 1964-1974*, σσ. 341-349.

⁶⁹ Εφημερίδα *Τα Νέα*, φ. 6/12/1974, σελ. 1.

ψηφοφόρους. Ο τότε Υπουργός Δημοσίας Τάξεως, Σόλων Γκίκας, διέψευσε τις εν λόγω διαρρεύσασες πληροφορίες και υπογράμμισε τη σκληρότητα της ποινής που θα αντιμετώπιζαν οι διασαλευτές της ευταξίας.⁷⁰

Όσον αφορά τα δημοσιεύματα του ξένου Τύπου, η γαλλική εφημερίδα *Figaro*, τόνισε πως με το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου, που θα ολοκληρωνόταν με άψογο διαδικαστικά τρόπο, η Ελλάδα θα επανεντασσόταν στον ευρωπαϊκό χώρο με σύγχρονη πλέον δημοκρατία.⁷¹ Στην αντίπερα όχθη, η αγγλική εφημερίδα *Daily Telegraph* υποστήριζε πως η «Πελοπόννησος είναι βασιλική», καθότι «θα ψηφίσει τον Κωνσταντίνο με ποσοστό 70%». Εν αντιθέσει, τα πρακτορεία *Associated Press* και *Reuter*, έπειτα από σχετική δημοσκόπηση του παλμού των πολιτών σε Αθήνα και Πειραιά, προέβλεπαν τη σαρωτική νίκη της Αβασίλευτου Δημοκρατίας με ποσοστό 54,5% και συντριπτική ήττα του βασιλιά Κωνσταντίνου.⁷²

5.2.2 Η ουδετερότητα του Καραμανλή

Ο Καραμανλής, επικεφαλής της Νέας Δημοκρατίας, θα αποφασίσει να διατηρήσει ουδέτερη στάση, αποφεύγοντας να υποστηρίξει την βασιλευόμενη ή της αβασίλευτο δημοκρατία. Η στάση αυτή του πρωθυπουργού διαφαίνεται στα λόγια του, την επομένη της προκήρυξης του δημοψηφίσματος: «*Είναι συνεπώς και ζήτημα συνεπειάς να εμμείνωμεν στην θέσιν αυτήν της κομματικής ουδετερότητος. Βέβαια ο καθένας μας σαν άτομο θα ψηφίση στο δημοψήφισμα αδέσμευτος και σύμφωνα με την συνείδησίν του*».⁷³

Είναι χαρακτηριστική η αποδοκιμαστική στάση του τότε Πρωθυπουργού στις ρητορείες των πολιτικών που διαφαίνεται άλλωστε και στα λόγια του: «*Αλλά δεν θα είναι πρέπον να εμφανίζεται δημοσία υπό την ιδιότητά του ως βουλευτού, προπαγανδίζων υπέρ της μιας ή επικρίνων άλλην μορφήν πολιτεύματος. Γιατί μια μεγάλη παράταξις ως η ιδική μας είναι φυσικόν να περιλαμβάνη οπαδούς και των δύο μορφών του πολιτεύματος*».⁷⁴ Πρόκειται, για συνειδητή ουδετερότητα που προκύπτει από μία προσπάθεια αποσύνδεσης του πολιτειακού ζητήματος από τις ευαίσθητες εσωτερικές πολιτικές και κομματικές ισορροπίες της Νέας Δημοκρατίας που φιλοξενούσε στους

⁷⁰ Βλ. Ροδάκης (1975), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, σσ. 375-381.

⁷¹ Για τις παραπάνω δημοσιεύσεις του τύπου, βλ. Εφημερίδα *Έθνος*, φ. 3/12/1974, σελ. 5.

⁷² Εφημερίδα *Μακεδονία* φ. 5/12/1974, σελ. 3.

⁷³ Βλ. Σβολόπουλος (2005), ό.π, τόμ. 8, σελ. 237.

⁷⁴ Βλ. υποσημ. με αρ. 49.

κόλπους της και εκπροσώπους της φιλοβασιλικής παράταξης, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο διάρρηξης των σχέσεών τους με το κόμμα.⁷⁵

Παράλληλα, η εν λόγω ουδέτερη στάση του Καραμανλή τον τοποθετούσε σε μία απόσταση ασφαλείας από τον θρόνο, η σχέση του με τον οποίο άλλωστε είχε ήδη διαταραχθεί από τα τεκταινόμενα της περιόδου 1961-1963. Την περίοδο μετά τις εκλογές του 1961 (εκλογές που θα μείνουν στην ιστορία από τον χαρακτηρισμό τους ως “*προϊόν βίας και νοθείας*”) και την “*επικράτηση*” της Ε.Ρ.Ε, ο Κ. Καραμανλής συνιστούσε στη βασιλική οικογένεια, με σχετικές του επιστολές, τον περιορισμό ανάμειξης της στη δημόσια ζωή και την αποφυγή ενεργειών που την καθιστούσαν αντικείμενο αντιδικίας.⁷⁶ Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής τον Φεβρουάριο του 1963 κατέθεσε μία πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης, που απέβλεπε στην ενίσχυση της εκτελεστικής λειτουργίας της Κυβέρνησης και στην απλοποίηση της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, προκειμένου να μην παρακωλύεται το νομοθετικό έργο αυτής.⁷⁷ Η πρότασή του αυτή είχε ως φιλοδοξία την «*περιστολή της αθλιότητας, από την οποίαν μαστίζεται η δημόσια ζωή*» και την «*οργανικήν βελτίωσιν του πολιτεύματος*».⁷⁸

Η αμέτοχη στάση του Καραμανλή όσον αφορά το πολιτειακό ζήτημα δέχθηκε πυρά και αμφισβητήθηκε ως φαινομενική και πολιτικά σκόπιμη. Η χαρακτηριστική του δήλωση: «*όλες οι κακοδαιμονίες στην Ελλάδα προέρχονται από τα λάθη του θρόνου*»,⁷⁹ υποστηρίζεται πως κοσμούσε προκηρύξεις που ρίχθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, με σκοπό την προπαγάνδα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Πιθανολογείται πως πρόκειται για δράση των κομματικών υποομάδων της Νέας

⁷⁵ Βλ. Βούλγαρης (2008), *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, σελ. 73. Βλ. Σβολόπουλος, «Γιατί ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε το δημοψήφισμα του '74», *Το Βήμα*, φ. 12/12/1999, σελ. 3.

⁷⁶ Βλ. αναλυτικότερα, Διακογιάννης: «Η ρήξη Καραμανλή με το Παλάτι», *Τα Νέα*, 8/12/1998 <https://www.tanea.gr/1998/12/08/greece/i-riksi-karamanli-me-to-palati/>. Αφορμή της σύγκρουσης παλατιού-Καραμανλή αποτέλεσε το βασιλικό ταξίδι στην Αγγλία τον Απρίλιο του 1963, με την πραγματοποίησή του οποίου διαφωνούσε ο Κ. Καραμανλής. Στο ταξίδι αυτό, Έλληνες και Κύπριοι διαδηλωτές επιζητούσαν την αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων.

⁷⁷ Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. Νικολακόπουλος (2000), «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σελ.179.

⁷⁸ Πρβλ. Σβολόπουλος (2005), ό.π, τόμ. 7, σελ. 108, την αποχαιρετιστήρια επιστολή του Καραμανλή προς τον Κανελλόπουλο, λίγο χρόνο μετά την παραίτησή του και την αναχώρησή του για το εξωτερικό.

⁷⁹Βλ. Μαΐλης «Για την απάντηση του Μ. Πλωρίτη στον Γλύξμπουργκ», *Ριζοσπάστης*, φ. 17/06/ 2002, σελ. 13.

Δημοκρατίας, που είχαν προχωρήσει στην προπαγανδιστική ενέργεια με σχετική κεντρική εντολή.⁸⁰

Η στάση του Καραμανλή βέβαια χαρακτηρίζεται στην καλύτερη περίπτωση ως “διφορούμενη” και κατά το προηγούμενο διάστημα, όσον αφορά το δικτατορικό καθεστώς. Σε σχετική επιστολή του προς τον βασιλόφρονα χουντικό πρωθυπουργό, Κωνσταντίνο Κόλλια, τους πρώτους μήνες του δικτατορικού καθεστώτος, αναφέρει τα ακόλουθα: *«γνωρίζω τας αντιλήψεις σας και εκτιμώ το ήθος σας, όπως γνωρίζω και εκτιμώ την σύνεσιν και το θάρρος, με τον οποίον ο βασιλεύς αντιμετωπίζει την δημιουργηθείσαν εν Ελλάδι κατάστασιν. Και θα απετέλουν αυτά εγγυήσεις διά το μέλλον, εάν η εξουσία δεν ήτο σήμερα εν Ελλάδι πολυκεντρική»*. Συνεχίζει λέγοντας πως *«Δεν αμφιβάλλω ότι οι πρωτοστατήσαντες εις την εκτροπήν εκινήθησαν με αγαθάς προθέσεις [...] Είναι γνωστόν ότι όλαι αι επαναστάσεις περικλείουν και δυνάμεις εξτρεμιστικής»*.⁸¹ Από τα προαναφερθέντα, γίνεται αντιληπτό πως ο ίδιος αποφεύγει να καταδικάσει ρητώς το στρατιωτικό πραξικόπημα, αποκαλώντας τις ενέργειες των συνεργών της Χούντας «εξτρεμιστικές». Παράλληλα, καθιστά σαφές πως δεν πρόκειται να υιοθετήσει ή έστω υποστηρίξει τις απόπειρες ανατροπής του καθεστώτος,⁸² παρά μόνο εφιστά την προσοχή, παραινώντας και τονίζοντας τους κινδύνους που ενέχει η μονιμοποίηση του καθεστώτος.⁸³

5.2.3 Η αντιμοναρχική πλευρά

Αντίθετα με τη μετριοπαθή στάση του Καραμανλή, τα υπόλοιπα κόμματα υπερασπίστηκαν με θέρμη την αβασίλευτο δημοκρατία, τασσόμενα κατά του μοναρχικού θεσμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο επικεφαλής του κόμματος της Ένωσης Κέντρου-Νέων Δυνάμεων, ο Γεώργιος Μαύρος, ο οποίος τοποθετήθηκε κατά της δυναστείας των Γλύξμπουργκ, στις 27 Νοεμβρίου του 1974, σε κανάλι της

⁸⁰Πρβλ. Σβολόπουλος (2005), τόμ. 8, σελ. 252. Βλ. Εφημερίδα Έθνος, φ. 4/12/1974, σελ. 1, για την έκφραση υπεράσπισης του πρωθυπουργού.

⁸¹ Για την ανωτέρω επιστολή, βλ. «Η επίκαιρη επιστολή του Ανδρέα στον Καραμανλή για το Πολυτεχνείο: “Σε τι οφείλεται η δική σας σιωπή;”», *Anatropinews*, 16/07/22. Βλ. Σβολόπουλο (2005), ό.π, τόμ. 7, σελ. 29.

⁸²Αντίστοιχα, όταν του ζητήθηκε η πολιτική κάλυψη από το Κίνημα των Ναυτικών, για την ανατροπή της χουντικής κυβέρνησης, ο ίδιος δεν αναμείχθηκε στην ανατροπή της. Βλ. αναλυτικά, Σβολόπουλο (2005), ό.π, τόμ. 7, σελ. 177: *«Ο Κ. Καραμανλής δεν είχε άμεση ανάμιξη στην προετοιμασία ή εκτέλεση του κινήματος [...] δεν είχε δεχτεί ούτε και να ενθαρρύνει άμεσα την επαναστατική κίνηση, δύο μήνες νωρίτερα, αλλά και παλαιότερα, το 1969, όταν του διαβιβάστηκε εμπιστευτικά σχετική έκκληση των πρωτεργατών της κινήσεως»*.

⁸³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. με αρ. 48: *«Και σας γράφω, ακριβώς, για να επιστήσω επ’ αυτού την προσοχήν σας. Θεωρώ περιττόν να τονίσω τους κινδύνους που συνεπάγεται για το Έθνος οιαδήποτε απόπειρα μονιμοποιήσεως του παρόντος καθεστώτος»*.

κρατικής τηλεόρασης, συστήνοντας στον ελληνικό λαό να προβεί με ψυχραιμία στην επιλογή του.⁸⁴ Ωστόσο, σε σχετική σύσκεψη, είχε προβλεφθεί η αναπαραγωγή βασιλοφρόνων ή αντιμοναρχικών θέσεων αποκλειστικά και μόνο από τους εκπροσώπους της εκάστοτε πτέρυγας και όχι από τους ίδιους τους πολιτικούς αρχηγούς.⁸⁵ Πρωτοστάτες στον αγώνα εναντίον του στέμματος, που κατέδειξαν με τον πολιτικό τους λόγο την αναχρονιστικότητα του μοναρχικού θεσμού, υπήρξαν ο διανοούμενος Μάριος Πλωρίτης, οι πολιτικοί Αλέκος Παναγούλης, Λεωνίδας Κύρκος, Κώστας Σημίτης, και οι πανεπιστημιακοί καθηγητές Φαίδων Βεγλερής, Γεώργιος Κουμάντος.⁸⁶

Η αντιμοναρχική παράταξη προέβη σε δημόσιες τοποθετήσεις τόσο στους τηλεοπτικούς δέκτες όσο και στα έντυπα μέσα, αποτυπώνοντας το ιδεολογικό της υπόβαθρο. Εστιάζοντας στην αναξιοπιστία του ίδιου του Κωνσταντίνου, υπενθύμισε στο κοινό τη σιωπηρή του στάση σε μία σειρά γεγονότων που έπληξαν τη χώρα. Μάλιστα, ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Μάριος Πλωρίτης, που είχε κατακρίνει σφοδρώς τα πρωτότερα γεγονότα της «αποστασίας» του 1965, στην πρώτη του τηλεοπτική ομιλία, στις 28 Νοεμβρίου του 1974, αποφάσισε να προσεγγίσει συγκριτικά τα πεπραγμένα των προκατόχων του βασιλιά με τις πράξεις του ίδιου. Υποβιβάζοντας την αμέτοχη και απαθή στάση που επέδειξε ο Κωνσταντίνος σε γεγονότα που συντάραξαν τη χώρα, επεσήμανε: *«Γιατί η επτάχρονη τυραννία και η σφαγή του Πολυτεχνείου και η τραγωδία της Κύπρου είναι τερατώδη παιδιά της δικτατορίας. Και η δικτατορία είναι το θετό και αντάξιο παιδί του Κωνσταντίνου»*.⁸⁷ Τόνισε πως η παραμονή της χώρας σε ένα θεσμό που ήταν συνδυασμένος με την υπηρετήση των ξένων δυνάμεων, την απολυταρχία και την αυθαιρεσία, θα ήταν μία οπισθοδρομική προσκόλληση για τον λαό. Μία άλλη ομιλία, αυτή του Σημίτη, λογοκρίθηκε από το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης (Ε.Ι.Ρ.Τ.), καθώς θεωρήθηκε πως το περιεχόμενό της έθιγε το πρόσωπο του βασιλιά, ως τοποτηρητή ξένων συμφερόντων, και όχι τον μοναρχικό θεσμό, γεγονός που παραβίαζε τους συμφωνηθέντες όρους επί της διακομματικής σύσκεψης.⁸⁸

⁸⁴ Βλ. Αναστασιάδη (1992), *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1974-1992)*, σελ. 37.

⁸⁵ Βλ. Σβολόπουλο (2005), ό.π., τόμ. 8, σσ. 235-236.

⁸⁶ Βλ. Βεγλερής (1982), *Άρθρα (1974-1981)*, σελ. 243.

⁸⁷ Βλ. Αναστασιάδης (1992), ό.π., σ. 169 και *Το Βήμα*, φ.9/11/1974.

⁸⁸ Βλ. Αλιβιζάτος (2011), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, σσ. 677-684 και Αναστασιάδης (1992), ό.π., σελ. 37. Βλ., επίσης *Ταχυδρόμο*, «Έπρεπε ή δεν έπρεπε;», 12/12/1974, σελ. 16.

Κατόπιν του διαγγέλματος του πρωθυπουργού και δύο μέρες πριν τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, ο νομικός Γεώργιος Κουμάντος, υπερασπιζόμενος με θέρμη την αβασίλευτο δημοκρατία, καταλήγει με σκωπτικό τρόπο στο εξής: *«Υπάρχουν ακόμα μερικά κράτη στον κόσμο που έχουν βασιλεία. Γιατί βρέθηκε ριζωμένη από τους αιώνες και γιατί κατάφερε να μη δημιουργήσει προβλήματα. Αν δημιουργούσε ή αν έφτανε, για όποιον λόγο, να γίνει κι εκεί δημοψήφισμα, δημοκρατία θα ψηφιζόταν κι εκεί»*.⁸⁹ Ο Γ. Κουμάντος μέσω της συγκεκριμένης ομιλίας του υποστηρίζει το «δίκαιο του ικανότερου» απέναντι στο «δίκαιο του ισχυρότερου». Χαρακτηρίζει, δηλαδή, παράταιρη την κληρονομική ανάληψη διακυβέρνησης του κράτους από άτομα που δεν διαθέτουν τα κατάλληλα και απαραίτητα εφόδια για την επιτυχημένη περάτωση του σκοπού αυτού. Τέλος, τον αντιμοναρχικό παλμό αποτύπωνε η «Υπερκομματική Επιτροπή Αντιβασιλικού Αγώνα», που αποτελούσε μία συσπείρωση μελών και στελεχών της Νέας Δημοκρατίας, αγωνιζόμενων για την καθιέρωσή της αβασίλευτου.

5.2.4 Οι υπέρμαχοι της μοναρχίας και ο Κωνσταντίνος

Στην αντίπερα όχθη, υπέρ της μοναρχίας, τάχθηκε η «Εθνική Δημοκρατική Ένωση», με αρχηγό τον Πέτρο Γαρουφαλλιά.⁹⁰ Πρόκειται για το κόμμα, το οποίο δεν συγκέντρωσε τον απαιτούμενο αριθμό των ψήφων στις εκλογές, προκειμένου να συμμετέχει στη Βουλή και αποτελούταν κατά βάση από συντηρητικούς υπέρμαχους της μοναρχίας και του στρατιωτικού καθεστώτος. Παράλληλα με τη δυναμική παρότρυνση του λαού από τις αντιμοναρχικές παρατάξεις, σημειώνεται μία προσπάθεια του βασιλιά να αποκρούσει την αντιμοναρχική επιρροή. Στις 26 Νοεμβρίου θα προβληθεί στους ελληνικούς τηλεοπτικούς δέκτες το πρώτο εκ των δύο μαγνητοσκοπημένων του μηνυμάτων. Πρόκειται για μία διαβεβαίωση του κοινού πως ο ίδιος στην προσπάθειά του να απαλλάξει τη χώρα από τη δικτατορία, εξορίστηκε, αλλά βρίσκεται διαρκώς στην υπηρεσία του *«καλού της ενδόξου Πατρίδος»* με *«αυτοθυσία»*, *«αυταπάρνηση»* και *«λατρεία»*. Στο ίδιο διάγγελμα, θα γίνει μια πολύ έμμεση αναφορά, κατά πολλούς αυτοκριτική, στα λάθη του παρελθόντος με τη φράση *“Αναμφισβητήτως κατά το παρελθόν διεπράχθησαν λάθη με αποτέλεσμα την αποδυνάμωσιν του δημοκρατικού τρόπου ζωής μας”*. Έπειτα δείχνει να αποδέχεται τον νέο περιορισμένο ρόλο της βασιλείας στην Ελλάδα (*“Πιστεύω ότι οι θεσμοί*

⁸⁹ Βλ. Κουμάντος (1975), *Στόχος: Η Δημοκρατία*, σελ. 115. Βλ. Εφημερίδα *Τα Νέα*, φ. 7/12/1974, σελ. 1.

⁹⁰ Βλ. «Εξωκοινοβουλευτική Εθνικιστική Δεξιά», *Fileleutheros – Αιρετική Πολιτική Άποψη*, 7.03.2013 <https://web.archive.org/web/20170228155336/http://fileleutheros.pblogs.gr/2008/03/exwkoinoboyleftikh-ethnikistikh-dexia.html>.

εξελίσσονται...*Αρχή μου είναι ο απόλυτος σεβασμός προς τη Λαϊκήν Κυριαρχία...με πλήρη συναίσθησι των ευθυνών μου όπως απορρέουν από την σύγχρονον δημοκρατικήν αντίληψην περί βασιλείας*”) ενώ τέλος, καθιστά σαφές ότι θα σέβεται τα πολιτικά δικαιώματα όλων των παρατάξεων (“*Όλοι ανεξαιρέτως οι πολιτικά παρατάξεις, πρέπει να έχουν την πεποίθησιν, ότι από τον Βασιλέα θα απορρέι το παράδειγμα του σεβασμού των πολιτικών του δικαιωμάτων*”) καθώς και τον αυστηρό περιορισμό οποιασδήποτε ανάμιξης των Ενόπλων Δυνάμεων στην πολιτική (“*...αι Ένοπλοι Δυνάμεις πρέπει να είναι αυστηρώς αφωσιωμένοι εις την υπεράσπισιν της εθνικής ανεξαρτησίας, χωρίς να έχουν οιανδήποτε ανάμιξιν εις την πολιτικήν*”)⁹¹.

Βέβαια, η αισθητή απουσία του Κωνσταντίνου από το εκτυλισσόμενο πολιτικό σκηνικό και η αδυναμία του να διαδραματίσει ενεργό ρόλο, τον οδήγησαν στην κινητοποίηση των οπαδών του. Η αδυναμία του να προσέλθει στη χώρα, παρά τις διαμαρτυρίες των φίλα προσκείμενων σε αυτόν, οφείλεται στη επεισοδιακή σύγκυση που θα προκαλούσε μία τέτοια επιστροφή, καθώς θα σήμανε τη δημιουργία αναταραχής και διχασμού σε ένα κλίμα ήδη επιβαρυνόμενο από την επτάχρονη δικτατορία. Δεδομένου αυτού, ο βασιλιάς προσπάθησε να ενισχύσει το εύρος της μοναρχικής παράταξης με την επικουρική δράση της αθηναϊκής «Κίνησης Επιστημόνων προς αποκατάστασιν της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας» και την «Πανελλήνιο Κίνηση Βασιλευόμενης Δημοκρατίας». Παράλληλα, με ανακοινώσεις στον Τύπο και εξορμήσεις στην ύπαιθρο, καταβαλλόταν προσπάθεια να αναπτερωθεί το πεσμένο ηθικό της βασιλικής υποστηρικτικής μερίδας. Μάλιστα, με τη διακήρυξη της 29^{ης} Νοεμβρίου επιζητούταν η στήριξη στον βασιλιά ακόμη και από τους «έντιμους και πατριώτες αριστερούς».⁹²

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως από τις φωτογραφίες που κυκλοφορούσαν στους φιλομοναρχικούς κύκλους απουσίαζε το πρόσωπο της βασιλομήτορος, Φρειδερίκης, η οποία είχε συνδυαστεί με τραυματικές εμπειρίες του παρελθόντος.⁹³ Μάλιστα, φημολογούνταν εντόνως, τόσο σε ελληνικές εφημερίδες όσο και στον ξένο Τύπο, πως οι πολιτικές καμπάνιες των φιλοβασιλικών είχαν χρηματοδοτηθεί με αστρονομικά ποσά, από αδήλωτες ισχυρές πηγές του Λονδίνου και της Τεχεράνης. Στις ανωτέρω θέσεις, ο βασιλιάς απήντησε αρνούμενος οποιαδήποτε οικονομική αρωγή από

⁹¹ Βλ. Διάγγελμα στην επίσημη ιστοσελίδα της ελληνικής βασιλικής οικογένειας: https://www.greekroyalfamily.gr/images/stories/eggrafa_afieromata/DIAGELMA20DIMOPSIFISMA_TOS201974.pdf.

⁹² Βλ. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 30/11/1974.

⁹³ Βλ. *Το Ποντίκι*, «31 χρόνια από το δημοψήφισμα», φ. 15/12/2005, σελ. 36.

τον Σάχη της Περσίας και υπογραμμίζοντας τη συμβολική κίνηση της μητέρας του να αποχωρήσει για την Ινδία, προκειμένου να αποφευχθούν τυχόν αναταράξεις στη δημόσια ζωή.⁹⁴

Στις 6 Δεκεμβρίου 1974 θα μεταδοθεί τηλεοπτικά το δεύτερο και τελευταίο διάγγελμα του Κωνσταντίνου. Απευθυνόμενος στον ελληνικό λαό θα προβεί αρχικά σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή των γεγονότων που οδήγησαν στην κατάργηση της βασιλευομένης δημοκρατίας από το δικτατορικό καθεστώς, προσπαθώντας παράλληλα να αναδείξει τον ενωτικό ρόλο του θεσμού της βασιλείας (*“Η δικτατορία είχε ανάγκη να μειώσει τον βασιλέα και να ταπεινώσει τον θεσμό, διότι διησθάνετο ότι έστω εξόριστος ο βασιλεύς ή έστω παρανόμως κατηγορημένος, θα έμεινε δι’ όλους, όπως και παρέμεινε καθ’ όλην την επταετία, η πηγή της νομιμότητας”*). Θα ακολουθήσουν έπειτα ενωτικές αναφορές (*“ο βασιλεύς μιαν επιθυμίαν έχει: Να είναι βασιλεύς όλων των Ελλήνων, χωρίς καμμίαν προτίμησιν δι’ οιονδήποτε, κόμμα αλλά ούτε υπέρ ή κατά οιασδήποτε παρατάξεως”*) ενώ τέλος, θα προσπαθήσει να καταδείξει ότι ο θεσμός της βασιλείας δεν έρχεται σε καμία περίπτωση σε αντίθεση με το δημοκρατικό πολίτευμα (*“Εύχομαι να καταδειχθή ότι έχουμε οριστικώς διαχωρήσει το πολίτευμα από την πολιτικήν. Διότι σήμερα, βασιλευομένη και αβασίλευτη, απεικονίζουν απλώς δύο όψεις ενός και του ίδιου θεσμού: Της δημοκρατίας”*).⁹⁵

5.2.4 Το δημοψήφισμα

Στις 21 Νοεμβρίου 1974 ορκίστηκε η Κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές και την αμέσως επόμενη ημέρα της ορκωμοσίας αυτής, την 22^η Νοεμβρίου 1974, εξεδόθη το Προεδρικό Διάταγμα (804/1974), με το οποίο προκηρύχθηκε δημοψήφισμα για την 8^η Δεκεμβρίου 1974, *«δια τον καθορισμόν της μορφής του δημοκρατικού πολιτεύματος της Χώρας»*. Για την ακρίβεια, διατέθηκαν στο εκλογικό σώμα δύο ψηφοδέλτια λευκού χρώματος με αναγραφόμενους όρους *«ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»* με καφέ χαρακτήρες και *«ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»*, με πράσινους χαρακτήρες.⁹⁶ Οι συγκεκριμένες αποχρώσεις

⁹⁴Βλ. Αναστασιάδης (1998), ό.π., σ. 37 και δημοσίευμα της *Daily Express*, φ. 26/11/1974, στο οποίο παραπέμπει ο Πλωρίτης, «Αντιβασιλικές ομιλίες», *Το Βήμα*, φ. 12/11/1999, σελ. 2.

⁹⁵ Για τις παραπάνω θέσεις του, βλ. Εφημερίδα *Μακεδονία*, φ. 7/12/1974, σελ. 1.

⁹⁶ Τα χειρόγραφα ψηφοδέλτια θεωρούνταν άκυρα, ενώ η προσέλευση των μισθωτών γινόταν με άδεια μετ’ αποδοχών. Βλ. Εφημερίδα *Μακεδονία*, φ. 25/07/1973, σελ. 5., όπου σημειώνεται πως η τοιχοκόλληση και η διανομή διαφημιστικών φυλλαδίων απαγορεύτηκε.

οδήγησαν σε ποικίλες αντιδράσεις,⁹⁷ καθώς οι μοναρχικοί θεώρησαν την καφέ απόχρωση υποδεέστερη της πράσινης, αφού το πράσινο λογιάζεται ως το «ελπιδοφόρο χρώμα».⁹⁸ Παρ' όλ' αυτά, τη γνήσια έκφραση της λαϊκής θέλησης εξασφάλισε η νομοθεσία περί εκλογής βουλευτών και φυσικής παρουσίας τόσο δικαστικών αντιπροσώπων όσο και αντιπροσώπων των υπέρμαχων της βασιλευομένης και αβασίλευτης δημοκρατίας στα επί μέρους εκλογικά κέντρα, καθώς και η συγκρότηση εφορευτικών επιτροπών προς διασφάλιση του απαραβίαστου της ψηφοδόχου.⁹⁹

Ουσιαστικά, με το εν λόγω δημοψήφισμα, ο ελληνικός λαός κλήθηκε να αποφασίσει για τον τρόπο ανάδειξης του αρχηγού του κράτους και παράλληλα για την επάνοδο ή μη συγκεκριμένα του βασιλιά Κωνσταντίνου Β'. Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, θεσμικής φύσεως, η ελεύθερη υποστήριξη της μίας ή της άλλης πολιτειακής επιλογής θα καθόριζε τη φύση της θέσης του αρχηγού του κράτους, αν δηλαδή θα προέκυπτε με κληρονομικό ή με αιρετό τρόπο. Με τη Συντακτική πράξη της 4^{ης} Οκτωβρίου 1974 άλλωστε είχε ήδη προαναγγελθεί πως σε περίπτωση υπερψήφησης της βασιλευομένης δημοκρατίας ο βασιλιάς θα ασκούσε αυτοδικαίως, ως αρχηγός του κράτους, τις καθορισμένες από το Σύνταγμα του 1952 αρμοδιότητές του, μέχρι τη διαμόρφωση νέου συντακτικού κειμένου. Για τη δε αβασίλευτη δημοκρατία θα εκλεγόταν, με την απόλυτη πλειοψηφία των μελών της εθνικής αντιπροσωπείας, προσωρινός Πρόεδρος της Δημοκρατίας.¹⁰⁰

Όσον αφορά το δεύτερο ζήτημα, πολιτικής φύσεως, για το οποίο κλήθηκαν παράλληλα να αποφασίσουν οι ψηφοφόροι, αφορούσε ουσιαστικά την επάνοδο ή μη του Βασιλιά Κωνσταντίνου Β', στο πρόσωπο του οποίου είχε ήδη δημιουργηθεί έντονο αντιμοναρχικό ρεύμα (βλ. «Ιουλιανά»),¹⁰¹ κατόπιν της ρήξεως στις σχέσεις του με τον Γεώργιο Παπανδρέου το 1965.

⁹⁷ Βλ. απόψεις Βερέμη, Κολιόπουλου και Χατζόπουλου, «Βασιλευομένη ή Αβασίλευτος Δημοκρατία», στην *Καθημερινή*, 27/11/1974.

⁹⁸ Βλ. αντίδραση Κ.Κ.Ε σε *Ριζοσπάστη*, 10/12/2000, όπου υποστήριζαν πως ο αναγραφόμενος όρος «δημοκρατία» και στα δύο ψηφοδέλτια θα οδηγούσε σε σφαλερή πλάνη τους ψηφοφόρους πως πρόκειται για δημοκρατικό πολίτευμα και στις δύο των περιπτώσεων, ενώ κάτι τέτοιο δεν ίσχυε.

⁹⁹ Βλ. Εφημερίδα *Μακεδονία*, φ. 25/07/1973, σελ. 1.

¹⁰⁰ Βλ. Κασιμάτης (2005), ό.π, σελ. 30.

¹⁰¹ Πρόκειται για έντονες διαδηλώσεις που αποδοκίμασαν τις βασιλικές ενέργειες το καλοκαίρι του 1965, κατόπιν της αποπομπής της Κυβέρνησης του Γεώργιου Παπανδρέου.

5.3 Το αποτέλεσμα και οι αντιδράσεις

5.3.1 Η ανάλυση του αποτελέσματος

Η φράση «*Άπ' άκρου σ' άκρον ή Έλλάδα φλέγεται με την ίαχή ΟΙ ΓΛΥΣΜΠΟΥΡΙΚ ΤΕΛΟΣ!*» συνιστά μία εκ των δημοφιλέστερων που τιτλοφόρησαν τα πρωτοσέλιδα των εντύπων του 1974. Πρόκειται για τον πανηγυρικό εορτασμό του επίσημου αποτελέσματος, μέσω του οποίου επισφραγίζεται το ξερίζωμα της μοναρχίας, με την πρωτοκαθεδρία να παραδίδεται στην «Αβασίλευτο». Στις 8 Δεκεμβρίου 1974 το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ανέδειξε νικήτρια την αβασίλευτο δημοκρατία με ποσοστό ψήφων 69,18% (3.244.748 ψήφοι), ενώ η βασιλευομένη συγκέντρωσε το 30,82% των ψήφων (1.445.857 ψήφοι), με ποσοστό συμμετοχής 75,51% (από τους 6.250.379 εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους προσήλθαν στις κάλπες οι 4.719.494).

Στα μεγάλα αστικά κέντρα και συγκεκριμένα στις εκλογικές περιφέρειες Α' και Β' Αθηνών η αβασίλευτη δημοκρατία θα συγκεντρώσει το 75,6% και 79,59% αντίστοιχα ενώ στην Α' και Β' Θεσσαλονίκης 79,99% και 68,12%. Η βασιλευομένη δημοκρατία θα συγκεντρώσει 24,4% στην Α' Αθηνών και 20,41% στη Β', ενώ στην Α' Θεσσαλονίκης 20,01% και Β' 31,8%

Στην Αχαΐα και στη Λάρισα δε, η αβασίλευτη δημοκρατία θα συγκεντρώσει το 68,54% και 67,2% αντίστοιχα, των ψήφων του εκλογικού σώματος. Αχαΐα 31,46% και στη Λάρισα 32,18%

Ειδικότερα, οι ψηφοφόροι της Κρήτης τάχθηκαν υπέρ της αβασίλευτου, δίνοντας το 90% των ψήφων τους. Στον νομό Ρεθύμνου σημειώθηκε ποσοστό 94,10% υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, στον νομό Χανίων 92,70%, στον νομό Ηρακλείου 89,50% και στον νομό Λασιθίου 88,40%. Η βασιλευομένη συγκέντρωσε τα ανώτατα ποσοστά σε Θράκη και Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στις εκλογικές περιφέρειες: Ροδόπης το 50,54%, Λακωνίας το 59,50%, Μεσσηνίας το 49,24, Ηλείας το 46,90% και Αργολίδας το 46,70%.¹⁰²

¹⁰² Ριζοσπάστης, φ. 10/12/1974.

Ότι τα αποτελέσματα καθ' άπασαν την Έπικράτειν του Δημοψηφίσματος τής 8ης Δεκεμβρίου 1974 έχουν ως κάτωθι :

- α) Σύνολον έγχεγραμμένων εκλογέων 6.244.539
- β) Σύνολον ψηφισάντων εκλογέων 4.719.787
- γ) Σύνολον εγκύρων ψηφοδελτίων 4.690.986
- δ) Σύνολον άκύρων ψηφοδελτίων 28.801
- ε) Σύνολον εγκύρων ψηφοδελτίων υπέρ βασιλευομένης δημοκρατίας 1.445.875
- στ) Σύνολον εγκύρων ψηφοδελτίων υπέρ άβασιλεύτου δημοκρατίας 3.245.111

ΠΙΝΑΞ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΤΗΣ 8ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1974

Α/Τξων αριθμός	ΕΚΛΟΓΙΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΙ	Έγγεγραμμένοι εκλογείς εις :			Σύνολον έγχεγραμμένων εκλογέων	Ψηφισάντες εκλογείς βάσει :		Σύνολον εγκύρων ψηφοδελτίων	Σύνολον άκύρων ψηφοδελτίων	Σύνολον εγκύρων ψηφοδελτίων		
		Κοινούς εκλογικούς καταλόγους	Ειδικούς εκλογικούς καταλόγους	Καταστάσεις προγράμ. τμήματος		Κοινών και ειδικών εκλογικών καταλόγων και καταστάσεων προγράμ.	* Άρθρ. 141 π.δ. 650/1974			Σύνολον ψηφισάντων εκλογέων	Σύνολον εγκύρων ψηφοδελτίων	Σύνολον άκύρων ψηφοδελτίων
1	Α' Αθηνών (Δήμος Αθηναίων)	472.273	8.885	192	481.350	389.570	126	389.696	387.380	2.316	94.539	292.841
2	Β' Αθηνών (Άλλοι δήμοι και κοινότητες περιφέρειας πρώην Δήμου Αθηναίων)	540.425	11.192	555	552.172	462.197	262	462.459	459.307	3.152	93.754	365.553
3	Α' Πελοπόης (Δήμοι Πελοπόης & Επισκόπων & Έπαρχιαί Λιγύνης, Κυθήρων, Τροιζηνίας & Υψους)	187.298	3.106	53	190.457	146.227	3	146.230	145.183	1.047	40.718	104.465
4	Β' Πελοπόης (Άλλοι δήμοι και κοινότητες περιφέρειας πρώην Δήμου Πελοπόης και Νήσος Σαλαμίς)	164.909	3.192	14	168.115	136.116	---	136.116	135.123	993	24.732	110.391
5	Νομός Αττικής (Υπόλοιποι)	104.759	5.393	127	110.279	95.045	176	95.221	94.678	543	33.069	61.609
6	Αιτωλίας και Ακαρνανίας	176.389	2.187	77	178.653	123.490	9	123.499	122.922	577	42.621	80.301
7	Αργολίδος	58.345	1.163	64	59.572	49.028	40	49.068	48.811	257	22.778	26.033
8	Αρκαδίας	98.354	1.729	86	100.169	78.196	11	78.207	72.786	421	31.308	44.478
9	Αρτας	60.409	1.246	10	61.665	44.466	1	44.467	44.290	177	19.393	24.897
10	Αχαΐας	165.947	3.302	223	169.472	133.149	19	133.168	132.402	766	41.650	90.752
11	Βοιωτίας	82.833	2.266	79	85.178	72.255	8	72.263	71.925	338	24.846	47.079
12	Γρεβενών	32.793	567	43	33.403	24.762	4	24.766	24.598	168	9.544	15.054
13	Δράμας	98.398	2.925	144	101.467	59.831	3	59.834	59.383	451	19.355	40.028
14	Δωδεκανήσου	81.983	2.898	193	85.074	58.963	3	58.966	58.632	334	21.239	37.393
15	Έβρου	114.388	13.688	999	129.075	81.780	---	81.780	81.224	556	32.267	48.957
16	Εύβοιας	133.177	1.898	58	135.133	104.595	9	104.604	104.158	446	36.063	68.095
17	Εύρωπας	33.098	442	9	33.549	22.326	9	22.335	22.164	171	8.712	13.452
18	Γαλιτσίου	23.381	952	17	23.650	17.898	---	17.898	17.754	144	6.634	11.120
19	Ημαθίας	136.743	2.046	121	138.910	101.930	7	101.937	101.396	541	47.535	53.861
20	Ηρακλείου	81.087	1.885	102	83.074	69.487	32	69.519	69.217	302	19.543	49.674
21	Ηρακλείου	148.470	3.415	197	152.082	115.551	16	115.567	114.960	607	42.149	102.811
22	Θεσσαλονίκης (πρώην Δήμος Θεσσαλονίκης)	35.259	832	75	36.166	20.427	3	20.430	20.326	104	7.274	13.052
23	Α' Θεσσαλονίκης (πρώην Δήμος Θεσσαλονίκης)	244.722	6.501	590	251.813	203.937	52	203.989	202.582	1.407	40.539	162.043
24	Β' Θεσσαλονίκης (Υπόλοιποι Νομοί Θεσσαλονίκης)	134.973	2.567	110	137.650	116.741	13	116.754	116.141	613	37.022	79.119
25	Νομός Ίωαννίνων	127.527	5.065	231	132.823	82.340	56	82.396	81.985	411	25.664	56.321
26	Καρδίτσας	107.574	1.924	120	109.618	79.680	---	79.680	79.110	570	20.857	58.253
27	Καρδίτσας	114.048	907	6	114.961	84.428	1	84.429	83.934	495	26.199	57.735
28	Καστοριάς	32.298	1.853	76	34.227	24.414	4	24.418	24.330	88	10.768	13.562
29	Κερκίρας	77.010	1.351	104	78.465	54.481	---	54.481	54.119	362	19.768	34.351
30	Κερκυρών	34.510	446	13	34.969	21.013	2	21.015	20.863	152	7.058	13.805
31	Κιλίκης	76.123	3.286	170	79.579	57.890	20	57.910	57.631	279	23.217	34.414
32	Κοζάνης	111.651	3.583	142	115.376	84.474	---	84.474	84.001	473	28.469	55.532
33	Κορινθίας	83.153	2.353	69	85.575	70.846	13	70.859	70.366	493	26.488	43.878
34	Κυαθιάς	82.088	1.206	31	83.325	58.055	1	58.056	57.706	350	22.088	35.618
35	Λακωνίας	75.961	1.001	64	77.026	55.414	---	55.414	55.127	287	32.809	22.318
36	Λαρίσης	159.292	5.020	269	164.581	133.220	---	133.220	132.449	771	42.618	89.831
37	Λαρίσης	58.236	577	7	58.820	42.920	---	42.920	42.671	249	4.953	37.728
38	Λαρίσης	101.886	4.291	54	106.231	67.825	5	67.830	67.372	458	44.994	52.378
39	Λευκάδας	22.132	321	7	22.460	15.179	29	15.208	15.041	167	4.329	10.712
40	Μαγνησίας	123.975	2.892	188	127.055	100.115	---	100.115	99.378	737	28.574	70.804
41	Μεσσηνίας	148.607	1.799	113	150.519	104.892	13	104.905	104.423	482	51.418	53.005
42	Ξάνθης	62.523	1.329	87	63.939	45.628	---	45.628	45.244	384	20.927	24.317
43	Πέλλης	98.774	1.549	72	100.395	79.881	---	79.881	79.457	424	27.737	51.720
44	Πιερίας	71.826	1.030	36	72.892	54.162	3	54.165	53.882	283	18.570	35.312
45	Πρεβέζης	15.124	848	61	16.033	11.414	---	11.414	11.262	152	11.877	19.385
46	Ρεθύμνης	50.225	669	145	51.039	35.584	---	35.584	35.465	119	2.094	33.371
47	Ροδόπης	78.279	4.123	118	82.520	60.014	---	60.014	59.347	667	29.994	29.353
48	Σάμου	38.440	1.120	37	39.597	25.485	25	25.510	25.343	167	9.027	16.316
49	Σερρών	186.775	4.965	167	191.907	138.354	---	138.354	137.008	1.346	68.204	88.804
50	Τρικάλων	107.456	958	63	108.477	80.205	8	80.213	79.721	492	25.993	53.728
51	Φθιώτιδος	121.003	2.430	75	123.508	99.288	18	99.306	97.821	485	35.627	62.994
52	Φλωρίνης	41.312	1.784	44	43.140	30.623	---	30.623	30.473	150	12.079	18.394
53	Φοινίκης	39.873	505	2	40.380	29.882	5	29.887	29.729	158	11.165	18.564
54	Χαλκιδικής	63.246	660	60	63.966	53.594	8	53.602	53.215	387	22.260	30.955
55	Χανίων	92.668	2.853	168	95.689	65.873	1	65.874	65.663	211	4.795	60.868
56	Χίου	46.202	1.088	29	47.319	29.619	10	29.629	29.508	121	7.981	21.527
	Γενούν Σύνολον Έπικρατίας	6090210	147.363	6.966	6244539	4718759	1.028	4719787	4690986	28801	1445875	3245111
	Ποσοτόν							75,56 %			30,82 %	69,18 %

Τα επίσημα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος όπως δημοσιεύθηκαν από το Υπουργείο Εσωτερικών. 103

103 Βλ. Αρχείο Εκλογών, Υπουργείο Εσωτερικών στην επίσημη ιστοσελίδα: <http://ekloges-info.ypes.gr/>

5.3.2 Οι αντιδράσεις των πολιτικών παραγόντων

Η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων, που πραγματοποιήθηκε από τον ηθοποιό Αντωνόπουλο Αλέξανδρο στο Ε.Ι.Ρ.Τ., συνοδεύτηκε από διθυραμβικούς πανηγυρισμούς.¹⁰⁴ Ο ελληνικός λαός ξεχύθηκε σε δρόμους και πλατείες, πανηγυρίζοντας την εκλογική νίκη της αβασίλευτου. Ο Καραμανλής, κατόπιν της ανακοίνωσης των αποτελεσμάτων δήλωσε πως: *«Το πολιτειακόν υπήρξε κατά το παρελθόν αντικείμενον οξύτατων κομματικών ανταγωνισμών που έβλαψαν τα συμφέροντα του Έθνους. Αι δε πολιτειακαί μεταβολαί εγένοντο συνήθως πραξικοπηματικώς και πάντοτε υπό υλικήν ή ψυχολογική βίαν. Και δι' αυτούς ακριβώς τους λόγους το πρόβλημα αυτό παρέμεινε άλλοτο επί 60 χρόνια και συνεδέθη με τις πιο δραματικές εθνικές κρίσεις του τόπου μας. Ήδη το δημοψήφισμα διεξήχθη. Και διεξήχθη κατά τρόπον άσπογον. Ο λαός απεφάνθη για πρώτη φορά ελεύθερος και ανεπηρέαστος επί του κρισίμου αυτού θέματος. Η απόφασις που πρέπει να γίνη ανεπιφυλάκτως σεβαστή από όλους τους Έλληνας. Και πρέπει να αναγνωρίσουν όλοι ότι ετερματίσθη οριστικώς η εκκρεμότης του Πολιτειακού»*.¹⁰⁵ Τέλος, με την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων ο Καραμανλής φέρεται να δήλωσε ότι *«ένα καρκίνωμα αποκόπηκε σήμερα από το σώμα του έθνους»*.¹⁰⁶

Αναφορικά με τους προασπιστές της αβασίλευτου δημοκρατίας, προχώρησαν κι εκείνοι με τη σειρά τους σε δηλώσεις. Ο υποστηρικτής Γεώργιος Μαύρος τόνισε πως *«Δεν υπάρχουν νικηταί και ηττημένοι. Νικητής είναι ο λαός. Με την ετυμηγορία του εξησφάλισε την ενότητα των Ελλήνων, την εθνική μας ανεξαρτησία και έθεσε οριστικό τέρμα στους παράγοντες της φοβίας, του διχασμού και των εξωσυνταγματικών παρεμβάσεων στο δημόσιο βίο»*. Με την μετεκλογική του δήλωση, ο Ανδρέας Παπανδρέου υποστήριξε πως *«με την ψήφο του, ο λαός κέρδισε τον πρώτο μεγάλο σταθμό στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή κυριαρχία. Άνοιξαν επιτέλους οι λεωφόροι που θα οδηγήσουν σε μια Ελλάδα που ν' ανήκει στους Έλληνες»*. Ο Ηλίας Ηλιού, πάλι, επεσήμανε πως *«Η νίκη υπαγορεύει τη δημοκρατική ενότητα και συσπείρωση όλου του λαού από την κοινοβουλευτική δεξιά ως την Αριστερά»*.¹⁰⁷ Όσον αφορά τον τέως βασιλιά Κωνσταντίνο, το γραφείο του εξέδωσε το ακόλουθο μήνυμα:

¹⁰⁴ Βλ. *Επίκαιρα*, φ. 9/12/1974 στην επίσημη ιστοσελίδα:

http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1159&thid=2234.

¹⁰⁵ Σβολόπουλος (2005), σελ. 254.

¹⁰⁶ Βλ. Κόλλιας, Κωνσταντίνος (1984). Βασιλεύς και επανάστασις 1967. Αθήνα: Ιδ.έκδοση. σελ. 115

¹⁰⁷ *Ριζοσπάστης*, φ. 10/12/1974, σελ. 7.

*«Έλληνες και Ελληνίδες, Πιστός εις την διακήρυξίν μου, επαναλαμβάνω ότι προέχει η εθνική ενότης χάριν της ομαλότητας, προόδου και ευημερίας της χώρας. Εύχομαι ολοψύχως οι εξελίξεις να δικαιώσουν το αποτέλεσμα που προέκυψε από την χθεσινή ψηφοφορίαν».*¹⁰⁸

Σχετικά με τα έντυπα μέσα, το Έθνος επεσήμανε τη διαφάνεια με την οποία διεξήχθη το δημοψήφισμα, χαρακτηρίζοντας το μάλιστα «ιπποτικό», ενώ με τον τίτλο «*ΤΩΡΑ ΟΛΟΙ ΕΝΩΜΕΝΟΙ*» υποδέχτηκε το εκλογικό αποτέλεσμα, υπερτονίζοντας την αξία της ενότητας του ελληνικού λαού.¹⁰⁹ Μάλιστα, προσκάλεσε τους Έλληνες, ιδιαίτερος εκείνους που τάχθηκαν υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας, διαπνεόμενοι από αισθήματα πατριωτισμού και υψηλού φρονήματος να συνεργαστούν, όπως υπέτασσε το εθνικό συμφέρον, με τον πρωθυπουργό. Αντίστοιχα ο *Ταχυδρόμος*, ανήγγειλε την πολιτειακή επιλογή με τον τίτλο «*ΖΗΤΩ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*».¹¹⁰ «*ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΜΕ 70%, Αθήνα: ποσοστό 86,5%*», έγραφαν *Τα Νέα*,¹¹¹ αναδεικνύοντας τη συντριπτική νίκη της αβασίλευτου δημοκρατίας. Μάλιστα, καταγράφοντας τα ποσοστά της ψηφοφορίας στις εκλογικές περιφέρειες στην Αθήνα, η εφημερίδα τόνισε πως η διχαστική μοναρχία εξαλείφθηκε, αποκαλώντας τη μάλιστα «*ξεπερασμένο θεσμό με υποσχέσεις εκμοντερνισμού*».¹¹² Στον *Ταχυδρόμο* έγινε νύξη για τον τρόπο που αντιμετώπισε ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος τη νίκη της αβασίλευτης δημοκρατίας. Επισκεπτόμενος τη βασιλική οικία, διαβεβαίωσε τον Κωνσταντίνο πως παραμένει βασιλόφρων, ανεξαρτήτως του εκλογικού αποτελέσματος. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος σε προσωπική συνομιλία με φιλικό του πρόσωπο είχε τονίσει πως, παρόλο που την περίοδο της δικτατορίας το όνομά του ήταν η ελπίδα του ελληνικού λαού, τώρα κανένας από τους πολιτικούς αρχηγούς δεν θέλησε να παραταχθεί στο πλευρό του. Είχε καταλήξει δε, επισημαίνοντας πως: «*Όποια κι αν είναι η κρίσις των αδελφών μου Ελλήνων θα την δεχτώ και θα τη σεβασθώ*»¹¹³ ενώ μετά το αποτέλεσμα ο Κωνσταντίνος απηύθυνε το ακόλουθο μήνυμα: «*Έλληνες και Ελληνίδες. Πιστός στη διακήρυξή μου, επαναλαμβάνω ότι προέχει η εθνική ενότητα χάριν της ομαλότητας, της*

¹⁰⁸ Βλ. Αναστασιάδης (1998), *ό.π.*, σσ. 154-155.

¹⁰⁹ Εφημερίδα *Έθνος*, φ. 9/12/1974, σ. 1.

¹¹⁰ Εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, φ. 9/12/1974, σ. 1.

¹¹¹ Εφημερίδα *Τα Νέα*, φ. 9/12/1974, σ. 1

¹¹² Βλ. υποσημ. με αρ. 10.

¹¹³ Εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, φ. 9/12/1974, σ. 1.

προόδου και της ευημερίας της Χώρας και εύχομαι ολόψυχα οι εξελίξεις να δικαιώσουν το αποτέλεσμα που προέκυψε από τη χθεσινή ψηφοφορία».¹¹⁴

Πολλοί υποστηρικτές της μοναρχίας θα υποστηρίξουν πως ο Κ. Καραμανλής είχε διατηρήσει εσκεμμένα ουδέτερη στάση κατά τις εκλογές, προκειμένου να υπαρπάξει τις ψήφους των φιλοβασιλικών οπαδών και στη συνέχεια, μέσω του ακόλουθου δημοψηφίσματος, να οδηγήσει μεθοδικά στην καταψήφιση του μοναρχικού θεσμού. Βέβαια, η διενέργεια ενός δημοψηφίσματος, δίχως την πρόταξη βουλευτικών εκλογών, εύλογα θα μπορούσε να οδηγήσει σε περαιτέρω διχασμό του λαού και σε οξύτατες αντιπαραθέσεις. Άλλωστε, την περίοδο εκείνη της πολιτικής αστάθειας, το αποκλειστικό και επιβαλλόμενο ζητούμενο ήταν η σταθερότητα και η ομαλή διεξαγωγή των πολιτικών λειτουργιών. Η εν λόγω πολιτική ευρυθμία μπορούσε να προκύψει μόνο από την κυβέρνηση που θα είχε την ισχυρή λαϊκή εντολή.¹¹⁵

Σε μεταγενέστερο χρόνο, τον Φεβρουάριο του 1988, ο τότε Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, χαρακτήρισε τον τρόπο διεξαγωγής του δημοψηφίσματος του 1974 με τον όρο «unfair» (άδικο), γεγονός που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στον πολιτικό κόσμο. Με τη δήλωσή του αυτή στους ξένους ανταποκριτές, στο Λονδίνο, ο Κ. Μητσοτάκης, επεσήμανε πως ο Κωνσταντίνος δεν είχε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει τη δική του εκστρατεία, συσπειρώνοντας τυχόν οπαδούς της βασιλικής παράταξης, αφού βρισκόταν εκτός ελλαδικής επικράτειας.¹¹⁶ Βέβαια, αν αναλογιστούμε την απουσία του Κωνσταντίνου του Α΄ από την Ελλάδα, στο δημοψήφισμα του 1920, καθώς και του Γεωργίου του Β΄ σε μία σειρά δημοψηφισμάτων, το 1924, 1935 και 1946 καθίσταται σαφές πως το αποτέλεσμα των εκλογών παρέμεινε ανεπηρέαστο από τη φυσική τους παρουσία.¹¹⁷

5.3.3 Μετά το δημοψήφισμα

Κατόπιν του δημοψηφίσματος του 1974, η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού οδήγησε στη διαμόρφωση του πλέον δημοκρατικού πολιτικού καθεστώτος στη σύγχρονη ελληνική ιστορία: της Γ΄ ελληνικής δημοκρατίας που θεμελιώνεται με το σύνταγμα του 1975. Τον Ιούνιο του 1975, η πρώτη μεταδικτατορική Βουλή, η οποία

¹¹⁴ Βλ. Τα επτά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα, Διαθέσιμο στη δ/ση:

<http://www.mixanitouxronou.com.cy/categories/politiki/ta-epta-dimopsifismata-stin-ellada-ta-pente-itan-gia-ton-vasilia-ke-ta-dio-ta-ekane-i-chounta-gia-ton-vasilia-ke-tin-tropopiisi-tou-sintagmatos/>

¹¹⁵ Βλ. Κλάφης (2001), *1974 Μεταπολίτευση*, σσ. 235-237.

¹¹⁶ Βλ. *Επίκαιρα*, «Δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 για το πολιτειακό», 9/12/1974. Διαθέσιμο στη δ/ση: http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1159&thid=2234.

¹¹⁷ Βλ. Κλάφης (2001), *1974 Μεταπολίτευση*, σσ. 237-238.

ονομάστηκε Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, έθεσε το Σύνταγμα σε ισχύ, με τη δημοσίευση του σχετικού ψηφίσματος της. Αναλογιζόμενοι το γεγονός πως αναθεωρητικές λογίζονταν οι Βουλές που προέβησαν σε συνταγματικές αναθεωρήσεις, από ουσιαστικής απόψεως η Ε΄ Βουλή υπήρξε συντακτική. Την 19^η Ιουνίου 1975 η ίδια ανέδειξε ως Πρόεδρό της με 210 συνολικά ψήφους τον διακεκριμένο καθηγητή δικαίου και συντηρητικό πολιτικό, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Σημειωτέον, πως είχε προηγηθεί η παραίτηση του Στρατηγού Φαίδωνος Γκιζίκη, από την εν λόγω θέση, με τον βουλευτή Επικρατείας της Νέας Δημοκρατίας, Μιχαήλ Στασινόπουλο τον οποίο πρότεινε ο Κ.Καραμανλής ως τον καταλληλότερο, λόγω της υπερκομματικής και αντιδικτατορικής του στάσης¹¹⁸ να εκλέγεται προσωρινός Πρόεδρος της Δημοκρατίας, συγκεντρώνοντας 209 ψήφους από τους εν συνόλω ψηφίσαντες 291 βουλευτές.

Με δεδομένη την εκλογική επικράτηση της Αβασίλευτου Δημοκρατίας, στο δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974, ο Καραμανλής προέβη στις ανάλογες προγραμματικές δηλώσεις που αφορούσαν τις επιδιώξεις της Κυβέρνησής του. Καταρχάς, έχοντας μεγάλη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, θα προχωρήσει στη σύνταξη νέου Συντάγματος που ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 1975, με το οποίο κατοχυρωνόταν επίσημα το δημοκρατικό πολίτευμα στη χώρα. Έπειτα, θα λάβει χώρα η σταδιακή «αποχουντοποίηση» του κράτους αρχικά με την προσαγωγή στη δικαιοσύνη των «πρωταιτίων» του δικτατορικού καθεστώτος, και την μετέπειτα καταδίκη τους.

Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν οι εξουσίες που προβλέπονταν για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, οι οποίες κατακρίθηκαν από την αντιπολίτευση με τον όρο «υπερεξουσίες», οι οποίες καταργήθηκαν με την Αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986.¹¹⁹ Ειδικότερα, ο Πρόεδρος είχε τη δυνατότητα να προχωρά σε διάλυση της Βουλής, αν ο ρόλος της αντιτασσόταν στο κοινό λαϊκό αίσθημα και προκαλούσε κυβερνητική αστάθεια. Επίσης, του δινόταν η ευχέρεια να προκηρύξει δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα, διατυπώνοντας μάλιστα ο ίδιος το σχετικό ερώτημα. Επιπρόσθετα, διέθετε τη δυνατότητα να συγκαλεί το υπουργικό συμβούλιο σε έκτακτες περιπτώσεις και να απευθύνει διαγγέλματα στον λαό ή ακόμη και να αναπέμπει ψηφισμένα νομοσχέδια στη Βουλή, σε περίπτωση διαφωνίας με το περιεχόμενό τους.

¹¹⁸ Βλ. Αναστασιάδης (1992) ό.π., σ. 40.

¹¹⁹ *Το Βήμα*, φ. 24 & 25/12/1974.

6. Επίλογος και συμπεράσματα

Το χρονικό διάστημα, πριν τη διενέργεια του δημοψηφίσματος, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ακολούθησε μία πολιτική ουδετερότητας. Αναλογιζόμενοι την πολιτική επιρροή του, καθίσταται σαφές πως οποιαδήποτε προσπάθεια υποκίνησης προς τη μία ή την άλλη πλευρά από μέρους του θα δίχαζε περισσότερο την κοινή γνώμη. Άλλωστε, το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, που αποτελούταν τόσο από φιλοβασιλικούς όσο και από αντιμοναρχικούς εκπροσώπους και μέλη, θα υφίστατο εσωτερική κρίση και ενδεχομένως και διάλυση, αν ο επικεφαλής του εξέφραζε πρόδηλα την υποστήριξη μίας εκ των παρατάξεων. Λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω, η στάση του Κ.Καραμανλή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως “ευμενής” (για το αντιμοναρχικό μπλοκ) ουδετερότητα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις συνέπειες που θα είχε μία ενδεχόμενη πολιτική τοποθέτηση καθώς και την πολιτική αναταραχή που αυτή θα προκαλούσε αλλά σε κάθε περίπτωση το αποτέλεσμα κατέδειξε πως είχε διαμορφωθεί ένα πλειοψηφικό αντιμοναρχικό ρεύμα που δεν ήταν δυνατόν να απειληθεί στην κάλπη.

Το διάστημα από τον Ιούλιο έως τον Δεκέμβριο του 1974 θα είναι από τα πιο “πυκνά” πολιτικά διαστήματα στην ελληνική ιστορία. Από το πραξικόπημα στην Κύπρο, στην πτώση της δικτατορίας, στην απώλεια του 37% της Κύπρου, στην επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό, στις εκλογές, στην επίλυση του πολιτειακού ζητήματος και στην έναρξη των διαδικασιών για την θέσπιση νέου Συντάγματος. Δεν είναι αυτονόητη η ωριμότητα με την οποία η ελληνική κοινωνία διαχειρίστηκε το πλήθος αυτό των ζητημάτων και των εκκρεμοτήτων που δεν προέκυψαν βέβαια ξαφνικά αλλά συσσωρεύτηκαν συνεπεία των προηγούμενων προβληματικών μετεμφυλιακών δεκαετιών.

Η αναφορά του Κωνσταντίνου στα διαγγέλματα του περί αποδοχής της “εξέλιξης των θεσμών” είναι χαρακτηριστική. Δηλώνει εμμέσως -πλην σαφώς- πως αναγνωρίζει, έστω με μεγάλη καθυστέρηση, τα δεδομένα όπως αυτά είχαν πλέον διαμορφωθεί. Πρόκειται για ζητήματα, για την μη ανάμιξη του βασιλέως στα πολιτικά πράγματα εν προκειμένω, τα οποία σε προφανώς πιο προηγμένες δημοκρατίες είχαν επιλυθεί ακόμη και από το 1649 (Αγγλικός εμφύλιος και εκτέλεση του βασιλιά Καρόλου Α’).

Η παρεμβατικότητα του πολιτειακού άρχοντα όπως και αυτή των ενόπλων δυνάμεων θα αποτελέσει παρελθόν έκτοτε. Ο κοινοβουλευτισμός και η πολιτική σταθερότητα όμως θα είναι αποτέλεσμα και της συγκυρίας των ανθρώπων που έμελλε να διαχειριστούν αυτές τις καταστάσεις κατά αυτό το διάστημα. Μια ματιά στους πολιτικούς εκπροσώπους των αντιπάλων παρατάξεων εκείνη την εποχή όπως και μια σύγκριση με το στελεχιακό δυναμικό προηγούμενων (ή και μεταγενέστερων) περιόδων αρκεί για να καταδείξει τη συνεισφορά τους στην ομαλή πολιτειακή μετάβαση.

Φυσικά, νηφάλιες πολιτικές φωνές προϋπήρχαν της δικτατορίας των συνταγματαρχών αλλά οι συνθήκες προφανώς δεν είχαν ακόμη ωριμάσει ώστε να “απελευθερωθούν” (πολλές φορές και κυριολεκτικά μιλώντας) και να αφηθούν απερίσπαστες από “εξωτερικές” παρεμβάσεις. Η Ιφιγένεια που θα θυσιαστεί για τον σκοπό αυτόν είναι ουσιαστικά η τραγωδία της Κύπρου η οποία θα οδηγήσει τις ίδιες δυνάμεις, οι οποίες εν πολλοίς συνετέλεσαν στο να φτάσουμε σε αυτή, ώστε να υποχωρήσουν στο παρασκήνιο υπό τον φόβο των κοινωνικών -και μη- αντιδράσεων.

Όταν στις 23 Ιουλίου του 1974 συνεδρίασαν οι τέσσερις αρχηγοί των όπλων υπό τον Φαίδωνα Γκιζίκη και κατέληξαν στην ανάθεση της διακυβέρνησης της χώρας στους πολιτικούς, ο Γκιζίκης κάλεσε τον ισχυρό άνδρα του δικτατορικού καθεστώτος Δημήτριο Ιωαννίδη ώστε να ενημερωθεί για τα τετελεσμένα αλλά και για να του ζητηθεί να μην αντιδράσει σε αυτά: *“Ανέκφραστος ο Ιωαννίδης άκουσε τους τέσσερις αρχηγούς να του εκφράζουν την απογοήτευση τους για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί...Όταν τελείωσαν, ο αρχηγός της ΕΣΑ, με κοφτή φωνή τους είπε: Κύριοι εγώ διαφωνώ. Αλλ’εφόσον και οι πέντε είσθε αποφασισμένοι εγώ αποσύρομαι από την συνεδρίαση και ζητώ από τον κύριο αρχηγό του στρατού διήμερον άδειαν”*.¹²⁰ Ο φόβος και ο τρόμος όλων στη χώρα, ο άνθρωπος του καθεστώτος που έλυne και έδενε,

¹²⁰ Βλ. αναλυτικά, Ψυχάρης (1975), *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, σελ. 172.

ευρισκόμενος μπροστά στον ορυμαγδό των γεγονότων διαβεβαίωσε πως δεν επρόκειτο να παρέμβει πλέον στις εξελίξεις και την ίδια ώρα αιτούνταν “διήμερης αδείας” από τους ανωτέρους του (που πλέον αναγνώριζε εκ νέου ως ανωτέρους) ως άλλος απλός κληρωτός του στρατού.

Το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1974 θα αποτελέσει το τέλος της δυναστείας του Οίκου του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν-Σόντερμπουργκ-Γκλύξμπουργκ για τη χώρα, και το πέρασμα στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, τη μεγαλύτερη σε διάρκεια περίοδο αδιατάρακτης πολιτικής σταθερότητας της χώρας. Η μετάβαση αυτή που θα επιτευχθεί ομαλά τόσο λόγω των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών όσο και λόγω των ορθών κινήσεων των πολιτικών πρωταγωνιστών της εποχής θα είναι αποτέλεσμα και της επίλυσης του πολιτειακού ζητήματος μετά το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου του 1974.

Θα είναι όμως πάνω από όλα απόρροια των μακρόχρονων αγώνων του ελληνικού λαού: των διώξεων των μετεμφυλιακών χρόνων, της εξορίας, των εκτοπίσεων, των βασανισμών, του περιορισμού των ελευθεριών, της έκφρασης και των πιστεύω του. Αποτέλεσμα τέλος και των αγώνων της νεολαίας της δεκαετίας του ‘60 και του βασικού αιτήματος της που συμπυκνωνόταν στο άρθρο 114¹²¹ του τότε Συντάγματος: *“Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία”*.

¹²¹ Σημερινό άρθρο 120 του Συντάγματος των Ελλήνων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Clogg, R. (2003), *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Λύδια Παπαδάκη (μτφ.), Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα.

Αλιβιζάτος, Ν. (1995), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Αλιβιζάτος, Ν. (2012), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.

Αναστασιάδης, Γ. (1992), *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1974-1992)*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.

Αναστασιάδης, Γ. (1998), *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, β' έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.

Βεγλερής Φ. (1973), *Υπόμνημα για ένα σύνταγμα του ελληνικού λαού*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Βενιζέλος, Ε. (1991), *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, τ. 1, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.

Βούλγαρη, Γ. (2008), *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.

Βούλγαρης, Γ. (2008), *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990, Σταθερή δημοκρατία σηματοδευμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

- Γιαννόπουλος, Γ. και Clogg, R. (1976), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Γλέζος, Μ. (1974), *Από τη δικτατορία στη δημοκρατία*, Εκδόσεις Διάλογος, Αθήνα.
- Δημητρόπουλος, Α. (2004), *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.
- Διγκαβές, Κ. (1990), *Ελληνικό και διεθνές Αλμανάκ 1990*, Εκδόσεις Αλμανάκ, Θεσσαλονίκη.
- Κασιμάτης, Γ. (2005), *Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα.
- Κασιμάτης, Γ., Μιχαλάκης, Ν. και Παντελής, Α. (1991), *Κείμενα Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.
- Κλάψης, Α. (2021), *1974 Μεταπολίτευση*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Κόλλιας, Κ. (1967), *Βασιλεύς και επανάστασις*, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα.
- Κουμάντος, Γ. (1975), *Στόχος: Η Δημοκρατία*, Εκδόσεις Ερμείας, Αθήνα.
- Κούσουλας, Δ. (1985), *Πολιτικές ευθύνες 1964-1974*, Εκδόσεις Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα.
- Λιναρδάτος, Σ. (1986), *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. 5, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Λυγερός, Στ. (1978), *Φοιτητικό Κίνημα και Ταξική Πάλη στην Ελλάδα*, τ. 2, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα.
- Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Ηλ. και Σωτηρόπουλος, Δ. (1996), *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μάνεσης, Α. (1967), *Συνταγματικόν δίκαιον: Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Μαρκεζίνης, Σπ. (1979), *Αναμνήσεις 1972-1974*, Εκδόσεις Πολιτεία, Αθήνα.
- Παντελής, Α. Κουτσουμπίνης, Σ. και Γεροζήσης, Τ. (1993), *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας 1924-1974*, τ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.

- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (2000), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 16, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Πελοποννησίου-Βασιλάκου, Σ. (2011), *Δικτατορία 1967-1974. Η έντοπη αντίσταση*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα.
- Πετσίνη, Π. και Χριστόπουλος, Δ. (2016), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα.
- Ράλλης, Γ. (1990), *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις 1950-1989*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα.
- Ροδάκης, Π. (1975), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, Εκδόσεις Μυκήναι, Αθήνα.
- Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.), (1997), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Γεγονότα και έγγραφα*, τ. 11, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή/Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.), (2005), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Γεγονότα και έγγραφα*, τ. 7-8, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή/Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Τσάτσος, Δ., Θ. (1980), *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Χαραλάμπης, Δ. (1985), *Στρατός και Πολιτική Εξουσία, η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Ψυχάρης, Στ. (1975), *Τα Παρασκήνια της Αλλαγής*, Εκδόσεις Πολιτεία, Αθήνα.
- Ψυχάρης, Στ. (1976), *Οι 70 κρίσιμες ημέρες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Allcock (1992), *Border and territorial disputes*, Longman Group, University of Michigan.
- Atkin, N., Biddiss, M., & Tallet, Fr., (2011), *The Wiley-Blackwell Dictionary of Modern European History Since 1789*, New York.
- Kaminiss, G. (1989), *La transition constitutionnelle en Grèce et en Espagne*, Doctorat d'Etat, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris.

Άρθρα σε περιοδικά/εφημερίδες

Kassimeris (2008), «Greek Response to the Cyprus Invasion», στο *Small Wars and Insurgencies* 19, σσ. 256–273.

Klapsis, A. (2011), «From dictatorship to democracy: US-Greek relations at a critical turning point, 1974-1975», στο: *Mediterranean Quarterly* 22.1, σσ. 61-73.

Κλάψης, Α. (2017), «Πολυδιάστατη διπλωματία: Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1974-1980», στο: *Η Δέλτος*, τχ.1, σσ. 159-181.

Μάιλης, Μ., «Για την απάντηση του Μ. Πλωρίτη στον Γλύξμπουργκ», στο: *Ριζοσπάστη*, 17/06/2002, σελ.13.

Παπανδρέου, Β. (1975), «Απόψεις πάνω στην επαναστατική θεωρία του Μ. Νικολινάκου», *Αντί*, τχ. 12, σσ. 12-14.

Πλωρίτης, Μ., «Αντιβασιλικές ομιλίες», *Βήμα*, 12/11/1999, σελ. 2.

Σβολόπουλος, Κ., «Γιατί ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε το δημοψήφισμα του '74», *Το Βήμα*, 12/12/1999, σελ.3.

Σταυρόπουλος, Στ., «Τα αρχεία της Μεταπολίτευσης: Τα πρώτα βήματα της δημοκρατίας μετά τη Χούντα», στο *Βήμα*, 22/07/2022, σελ. 1.

Άρθρα σε συλλογικούς τόμους

Βλάχου, Ε. (1976), «Οι Συνταγματάρχες και ο Τύπος» στο: Γιαννόπουλος, Γ., *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 113-135.

Κομνηνού, Μ. (1996), «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ' Δημοκρατία: 1974-1994», στο: Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος, Ηλ. και Σωτηρόπουλος, Δ., *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 219-246.

Μπότσιου, Κ. (2009), «Το στέμμα και ο συμμαχικός παράγοντας 1961-1967», στο Νικολακόπουλος, Η. και Σακκάς Γ., *Από τον Ανένδοτο στη δικτατορία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 91-109.

Νικολακόπουλος Η. (1984), «Τα εκλογικά αποτελέσματα και η επιρροή της κομμουνιστικής αριστεράς», στο: *Οι Εκλογές του 1981*, Εκδόσεις Πολιτεία, Αθήνα, σσ. 109-125.

Νικολακόπουλος, Η. (2000), «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου» στο: Παπαρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 16, Εκδόσεις: Αθηνών, Αθήνα, σσ. 179-195.

Νικολακόπουλος, Η. (2010), «Διολισθαίνοντας προς τον Εμφύλιο: Απρίλιος-Αύγουστος 1946» στο Νικολακόπουλος Η. και Παπαθανασίου Ι., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949. Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθηνά, σσ. 43-50.

Επίσημα έγγραφα

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, «Περί αποκαταστάσεως των συνδικαλιστικών ελευθεριών και λοιπών θεμάτων», ΦΕΚ Α 247/1974, 14/09/1974.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, «Περί διορισμού ως Πρωθυπουργού του Κωνσταντίνου Καραμανλή» ΦΕΚ Α 210/1974, 24/07/1974.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, «Περί προσφυγής εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωσιν της δημοκρατικής νομιμότητος», ΦΕΚ Α 282/1974, 04/10/1974.

Διαδικτυακοί Τόποι/Ιστοσελίδες

Αιρετική Πολιτική Άποψη, «Εξωκοινοβουλευτική Εθνικιστική Δεξιά», 7/03/2013.

Διαθέσιμο στη δ/ση:

<https://web.archive.org/web/20170228155336/http://fileleutheros.pblogs.gr/2008/03/exwkoinoboyleftikh-ethnikistikh-dexia.html> [Πρόσβαση στις 13 Δεκεμβρίου 2022].

Anatropinews, «Η επίκαιρη επιστολή του Ανδρέα στον Καραμανλή για το

Πολυτεχνείο: “Σε τι οφείλεται η δική σας σιωπή;”», 16/07/22. Διαθέσιμο στη δ/ση:

<https://www.anatropinews.gr/2022/07/16/> [Πρόσβαση στις 14 Δεκεμβρίου 2022].

Αρχείο Ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ, (1990). *Απόσπασμα από ταινία επικαίρων με θέμα τη διενέργεια του δημοψηφίσματος του 1974 για τη μορφή του πολιτεύματος*. Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://archive.ert.gr/99072/> [Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2022].

Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών θεμάτων, (2011). *Κυβέρνησις Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή*. Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://gslegal.gov.gr/?p=1271> [Πρόσβαση στις 9 Δεκεμβρίου 2022].

Ελληνική Βασιλική Οικογένεια, (2012). *Το μήνυμα του βασιλέως Κωνσταντίνου για το Δημοψήφισμα του 1974*. Διαθέσιμο στη δ/νση: https://www.greekroyalfamily.gr/images/stories/eggrafa_afieromata/DIAGELMA20D IMOPSIFISMATOS201974.pdf [Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2022].

Επίκαιρα, «Δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 για το πολιτειακό», 9/12/1974. Διαθέσιμο στη δ/νση: http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=1159&thid=2234. [Πρόσβαση στις 17 Δεκεμβρίου 2022].

Μηχανή του χρόνου, «Τα Επτά Δημοψηφίσματα στην Ελλάδα». Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://www.mixanitouxronou.com.cy/categories/politiki/ta-epta-dimopsifismata-stin-ellada-ta-pente-itan-gia-ton-vasilia-ke-ta-dio-ta-ekane-i-chounta-gia-ton-vasilia-ke-tin-tropopiisi-tou-sintagmatos/> [Πρόσβαση στις 26 Ιανουαρίου 2023]

Νιέρρη, Β. «Ήταν κατάκτηση, όχι παραχώρηση», *Ριζοσπάστης*, 15/07/2004. Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2420954> [Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2022].

Σαν Σήμερα, «Τα Δημοψηφίσματα στην Ελλάδα». Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://www.sansimera.gr/articles/690> [Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2022].

Σβολόπουλος, Κ., «Γιατί ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε το δημοψήφισμα του '74», *Το Βήμα*, 12/12/1999. Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/giati-o-k-karamanlis-apofasise-to-dimopsifisma-toy-74/> [Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2022].

Τα Νέα, «Κατεψυγμένος Πρωθυπουργός», 12/08/2009. Διαθέσιμο στη δ/νση: <https://www.tanea.gr/2009/08/12/politics/mikropolitikos/katepsygmenos-prwthypourgos-2/> [Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2022].

Τα Νέα, «Η ρήξη Καραμανλή με το Παλάτι», 8/12/1998. Διαθέσιμο στη δ/ση:
<https://www.tanea.gr/1998/12/08/greece/i-riksi-karamanli-me-to-palati/>. [Πρόσβαση
στις 14 Δεκεμβρίου 2022].

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αρχείο Εκλογών», Διαθέσιμο στη δ/ση:
<http://ekloges-info.ypes.gr/> [Πρόσβαση στις 27 Ιανουαρίου 2023]

ΤΥΠΟΣ

Το Βήμα (Αθήνα)

Η Βραδυνή (Αθήνα)

Daily Express (United Kingdom)

Έθνος της Κυριακής (Αθήνα)

Έθνος (Αθήνα)

Ελευθερία (Λευκωσία)

Εμπρός (Αθήνα)

Η Καθημερινή (Αθήνα)

Μακεδονία (Θεσσαλονίκη)

Τα Νέα (Αθήνα)

Το Ποντίκι (Αθήνα)

Ριζοσπάστης (Αθήνα)

Σκριπ (Αθήνα)

Ταχυδρόμος (Αθήνα)